

คลองขุดในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริง (พ.ศ. 2325 - พ.ศ. 2398)

ในการพิจารณาตั้ง เมืองหลวง ณ ฝั่งตะวันออก ซึ่งเป็นหัวแหลมของแม่น้ำเจ้าพระยาตาเพียงด้านเดียวนั้น สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี ซึ่งประสบการณ์การรบป้องกันเมืองพิษณุโลกมาตั้งแต่สมัยธนบุรี คงทรงเห็นว่ากรุงธนบุรีมีอาณาเขตทั้งสองฝั่ง เจ้าพระยาฝักกลางเช่นเดียวกับเมืองพิษณุโลก ทำให้ลำบากในการลำเลียงอาวุธ เสนียงอาหารและผู้คนเมื่อเวลาเกิดศึกสงคราม ในขณะที่ที่ตั้งใหม่ซึ่งเป็นหัวแหลมยื่นออกมานั้น มีแม่น้ำเป็นคูเมืองทางด้านทิศตะวันตก และทิศใต้ เมื่อขุดคลองเป็นคูเมืองทางด้านทิศเหนือและทิศตะวันออก เมืองหลวงแห่งใหม่นี้จะมีน้ำล้อมรอบนับเป็นชัยภูมิที่ต้านรับเข้าศึกได้เป็นอย่างดี¹

นอกจากนี้ อาจกล่าวได้ว่าจึงได้รับแนวความคิดในการสร้างมีลักษณะเป็นเกาะมีน้ำล้อมรอบเช่นนี้มาจากกรุงศรีอยุธยา² ซึ่งมีลักษณะเป็นเกาะเช่นเดียวกัน³ ทั้งนี้เพราะทรงเคยมีชีวิตและรับราชการอยู่ในสมัยอยุธยา ก่อนกรุงแตกเช่นเดียวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ได้ทรงเห็นประโยชน์ทั้งทางด้านยุทธศาสตร์และการคมนาคมที่ตั้งของเมืองหลวงเช่นนี้ จึงทรงดำเนินการสร้างกรุงเทพฯ ให้เป็นราชธานีใหม่และทรงทำนุบำรุงบ้านเมืองโดยอนุโลมตามแบบกรุงศรีอยุธยาตั้งพระองค์เจ้าธรรมาธิราช กรมหมื่นพิทยาลภพถนิยากร ได้ทรงแสดงความคิดเห็นไว้ในหนังสือ “การฟื้นฟูกิจการต่าง ๆ ของรัชกาลที่ 1 แห่งราชวงศ์จักรี” ว่าในการฟื้นฟูเครื่องจักรของรัฐ รัชกาลที่ 1... ทรงรับรองแบบกรุงศรีอยุธยาอย่างแน่นอน เป็นแบบที่พระองค์ทรงรู้จัก”⁴

1 ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และนางวิมล พงศ์พิพัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า 2.

2 ศาสตราจารย์ รong ศยามานนท์, เอกสารเรื่องเดิม, หน้า 2.

3 เดอลาลู แบร์ ราชทูตของฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีกับไทยในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้กล่าวไว้ในหนังสือ A Historical Relation of the Kingdom of Siam ที่เขาเขียนในหน้า 6 ว่า “...โดยอาศัยร่องน้ำเหล่านี้ ซึ่งชาวไทยเรียกว่าคลอง กรุงศรีอยุธยาไม่ใช่แต่เป็นเกาะเท่านั้น แต่ยังตั้งอยู่ท่ามกลางเกาะหลายเกาะซึ่งทำให้ที่ตั้งแปลกมาก”

4 Prince Dhani Niwat, Kromamun Bidyalabh, The Reconstruction of Rama I of the Chakri Dynasty, 1957, p.4. อ้างถึงใน รong ศยามานนท์, เอกสารเรื่องเดิม, หน้า 2.

นอกจากจะใช้คลองขุดเป็นแนวป้องกันละครแล้ว ยังใช้เป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญด้วย จะเห็นได้ว่าคลองขุดนั้นขุดเชื่อมติดต่อกันทุกคลอง ซึ่งทำให้ชาวพระนครสามารถเดินทางไปมา ค้าขายติดต่อถึงกันได้โดยตลอด คลองขุดเหล่านี้จะแบ่งพื้นที่ของกรุงเทพฯ ส่วนในออกเป็นสัดส่วน อย่างเหมาะสม กล่าวคือคลองทั้ง 2 คลองจะแบ่งบริเวณระหว่างคลองคูเมืองเดิมกับคลองรอบกรุง ออกเป็น 3 ส่วน เกือบจะเท่า ๆ กัน ในแต่ละส่วนมีน้ำล้อมรอบ ประกอบกับชาวพระนครในขณะนั้น ยังมีอยู่น้อย จึงมักเลือกตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัยตามริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา และริมคลองซึ่งสะดวกต่อการคมนาคมและใช้น้ำเป็นประโยชน์ในการบริโภค อุปโภค สำหรับในบริเวณชานเมืองก็มีคลองมหา นาคมาเชื่อมต่อติดกับคลองรอบกรุงซึ่งช่วยให้คนทางแถบชานเมืองสามารถเดินทางเข้ามาในพระ นครได้สะดวกขึ้น¹

โดยสรุปแล้วจะเห็นได้ว่าคลองสมัยรัชกาลที่ 1 พ.ศ. (2325-2352) ซึ่งเป็นระยะของ “การ ก่อสร้างบ้านเรือนใหม่” นั้น ถูกขุดขึ้นเพื่อการใช้ประโยชน์ในทางวิทยาศาสตร์และการคมนาคม ควบคู่กันไปเช่นเดียวกับสมัยอยุธยาและสมัยธนบุรี ซึ่งก็นับว่ามีความเหมาะสมกับสภาพการณ์ของ บ้านเมืองและสิ่งแวดล้อมในขณะนั้น ประกอบกับสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เองก็ทรงต้องการรักษา รูปแบบของเดิมของสมัยอยุธยาทรงคุ้นเคยอยู่แล้ว กับทั้งยังเป็นการสร้างขวัญกำลังใจให้ราษฎรของ พระองค์ซึ่งส่วนใหญ่เคยได้รู้จักเห็นเกี่ยวกับกรุงศรีอยุธยามาแล้ว เกิดความรู้สึกอบอุ่นที่ได้อยู่ใน สิ่งแวดล้อมใกล้เคียงกับของเดิมด้วย ซึ่งนับว่าเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งทางด้านจิตวิทยา โดยเฉพาะ ในขณะที่บ้านเมืองกำลังต้องการความสามัคคีของคนในชาติอย่างในขณะนั้น ตัวอย่างที่เห็นชัดเป็น พิเศษก็คือการขุดคลองมหานาค ซึ่งในพระราชพงศาวดารบอกไว้ชัดเจนว่าเพื่อให้ชาวพระนครได้ลง เรือร่วมชุมนุมกันเล่นเพลงสีกวาในเทศกาลฤดูน้ำเหมือนครั้งกรุงเก่า ดังที่ได้นำมากล่าวอ้างไว้ข้างต้น แล้ว การอนุโลมตามแบบอยุธยาเช่นนี้จึงน่าจะเป็นเครื่องโน้มน้าวจิตใจให้คนไทยที่ยังแตกฉานชาน กระเซ็นจากกรุงแตกและจากเหตุการณ์ไม่สงบปลายสมัยธนบุรีมีเข้ามาตั้งหลักแหล่งในกรุงเทพฯ มากยิ่งขึ้น

นอกจากนี้อาจพิจารณาได้นอกจากคลองจะนำไปใช้ประโยชน์ทางด้านยุทธศาสตร์และการ คมนาคมเป็นสำคัญแล้ว คลองยังถูกนำมาใช้เป็นแนวแบ่งเขตของการวางผังเมืองให้เป็นสัดส่วนและ เป็นระเบียบแบบแผนเป็นขั้น ๆ ตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว โดยเฉพาะคลองรอบกรุงนั้นอาจมองไปได้ว่า เป็นเส้นทางกำหนดขอบเขตของตัวเมืองกรุงเทพฯ กับชานเมืองในขณะนั้นด้วย และต่อไปเมื่อ

¹ เกื้อกุล ยืนยงอนันต์, เรื่องเดิม, หน้า 10-11.

พลเมืองเพิ่มมากขึ้นก็สามารถขยายชุมชนออกไป ตามแนวคลองรอบกรุงทั้งทางด้านเหนือ ด้าน ตะวันออกและด้านใต้ ซึ่งในนั้นมีคลองมหานาคเป็นเส้นทางเชื่อมต่อกับคลองรอบกรุงไปทาง ตะวันออก และแบ่งขานเมืองออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนด้านเหนือและส่วนด้านใต้ (โปรดดูรูปภาพ ประกอบ) พร้อมกันนั้นยังเป็นเครื่องจูงใจให้ชาวไทยการตั้งหลักแหล่งในกรุงเทพฯ ได้ไปจับจองที่ดิน ตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัย และประกอบธุรกิจการค้าขายตามริมคลอง เพื่อใช้ประโยชน์จากคลองได้ อย่างเต็มที่ด้วย

ดังนั้นจึงไม่เกินความจริงไปนะที่จะยกย่องว่า สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเป็นนัก วางผังเมืองความสามารถ ฉลาดหลักแหลมทางด้านจิตวิทยา และการวางผังเมืองอย่างเป็นระเบียบ แบบแผนจัดสถานที่บริเวณใช้สอยอย่างเป็นสัดส่วน และให้ใช้ทางน้ำได้ประโยชน์อย่างเต็มที่ พร้อมทั้งทรงมองเห็นการณ์ไกลด้วยการวางแผนล่วงหน้าในการเลือกสถานที่ที่มีทำเลเหมาะสมต่อ การขยายพระนครออกไปในอนาคตด้วย ดังจะได้เห็นในรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา

ต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2352-2367) ปรากฏว่ามีการขุดคลองเพียงคลองเดียว และเป็นคลองที่ขุดในหัวเมืองใกล้กรุงเทพฯ คือ **คลองลัดหลังเมืองนครเขื่อนขันธ์** ¹ ขุดขึ้นเมื่อคราว ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดฯ ให้พระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ ² ไป สร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ไปทะลุออกคลองตาลาว ต่อมายังกรุงเทพฯ เป็นคลองที่ขุดขึ้นเพื่อความ สะดวกรวดเร็วในการคมนาคมสำหรับบริเวณที่เป็นเมืองหน้าด่านของกรุงเทพฯ ซึ่งก็คงเอื้อประโยชน์ ทางด้านยุทธศาสตร์ในการป้องกันเมืองหลวงและเป็นเส้นทางที่ระชับการปกครองเข้าสู่เมืองหลวง ด้วย คลองลัดนี้เป็นคลองแรกที่รัฐบาลจ้างแรงงานชาวจีนขุด ³ แทนการเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่ตาม แบบเดิม จึงนับว่าเป็นวิธีการใหม่ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน และได้กลายเป็นที่นิยมปฏิบัติสืบต่อมา

ในสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2367-2394) ระหว่าง พ.ศ. 2371 ถึง พ.ศ. 2393 มีการขุดลอก ซ่อมคลอง 3 คลอง และขุดคลองใหม่อีก 2 คลอง ⁴ คลองที่ได้รับการขุดซ่อมให้ลิกจนสามารถใช้ในการคมนาคมได้สะดวก คือ คลองสุนัขหอน เชื่อมแม่น้ำท่าจีนกับแม่น้ำแม่กลองในแขวงเมือง สมุทรสาครและสมุทรสงคราม คลองบางบอนแขวงธนบุรีตั้งแต่วัดปากน้ำถึงบางขุนเทียนตอนหนึ่ง และจากบางขุนเทียนถึงวัดเลาอีกตอนหนึ่ง รวมเรียกชื่อว่า คลองบางขุนเทียน คลองสุดท้ายคือ คลองพระโขนง ซึ่งเริ่มดำเนินการขุดซ่อมใน พ.ศ. 2380 พร้อม ๆ กับการขุดคลองใหม่คลองแรกคือ คลองแสนแสบหรือคลองบางขนาก ⁵ เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง และช่วยย่น ระยะทางไปมาระหว่างเมืองปราจีน ฉะเชิงเทรากับกรุงเทพฯ ⁶

จุดประสงค์เบื้องต้นแรก ⁷ ในการขุดคลองแสนแสบคือ เพื่อใช้เป็นเส้นทางอำนวยความสะดวก ในการเดินทาง ขนส่งเสบียงอาหารและกำลังกองทัพจากเมืองหลวงไปยังเมืองเขมรและญวน

¹ คือ ปากลัดในอำเภอประประแดง ปัจจุบัน ดู ศ.รอง ศยามานนท์, เอกสารเรื่องเดิม, หน้า 3.

² คือ กรมพระราชวังบวรมหาดาศึกดิพลเสพ “วังหน้า” ในรัชกาลที่ 3.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2505), หน้า 172.

⁴ ศ.รอง ศยามานนท์, เอกสารเรื่องเดิม, หน้า 4.

⁵ ตอนต้นคลองเรียกว่าคลองแสนแสบ ตอนปลายคลองเรียกว่าคลองบางขนาก ดู ประวัติ การทรวงเกษตรธิการ, หน้า 16.

⁶ ก.จ.ช. ร.5 กษ.9.2/46 ประกาศกระทรวงเกษตรธิการเรื่องซ่อมคลองแสนแสบ ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448).

⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1 (พระนคร : คุรุสภา, 2504), หน้า 187.

ในสงครามอันนัมสยามยุทธขึ้นกินเวลานานถึง 14 ปี ¹ พร้อมกันนั้นก็เป็นเส้นทางที่เอื้อประโยชน์ต่อ กรุงเทพฯ ในด้านการปกครองหัวเมืองด้วย

ต่อมาใน พ.ศ. 2393 รัชกาลที่ 3 โปรดฯ ให้ขุดคลองออกเหนือเมืองนครเขื่อนขันธ์ อีกคลองหนึ่งโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อ “สำหรับไปมาเมื่อมีการณรงค์สงครามไม่ต้องเดินตามลำน้ำ...” ² คลองนี้นับเป็นคลองสุดท้ายในรัชกาลที่ 3

ข้อที่ควรพิจารณาสำหรับคลองที่ขุดในสมัยรัชกาลที่ 3 คือคลองสุนัขหอนและคลองเหนือเมืองนครเขื่อนขันธ์ เป็นคลองที่อยู่ความสำคัญต่อราชธานี เป็นเส้นทางที่มีความสำคัญปกครองและการป้องกันบ้านเมือง ดังจะเห็นได้จากคลองสุนัขหอน เชื่อมโยงการปกครองจากกรุงเทพฯ ไปยังเมืองสมุทรสาครและเมืองสมุทรสงครามโดยเป็นเส้นทางต่อเนื่องจากคลองมหาไชยชลมารคและแม่น้ำท่าจีน แล้วไปออกแม่น้ำแม่กลองตามลำดับ ส่วนคลองเหนือเมืองนครเขื่อนขันธ์เป็นเส้นทางที่เชื่อมโยงกับคลองลัดหลังเมืองนครเขื่อนขันธ์ที่ขุดในสมัยรัชกาลที่ 2 จึงมีความสำคัญในทางยุทธศาสตร์ต่อกรุงเทพฯ โดยเฉพาะเป็นปราการด่านแรกที่ใช้ป้องกันข้าศึกที่จะมาทางอ่าวไทย และช่วยกระชับการปกครองเมืองหน้าด่านเข้าเข้ามาสู่ราชธานีด้วย

สำหรับคลองบางขุนเทียน คลองพระโขนงและคลองแสนแสบเป็นของในบริเวณกรุงเทพฯ คลองบางขุนเทียนอยู่ทางฝั่งธนบุรี ส่วนคลองพระโขนงและคลองแสนแสบฝั่งพระนคร ทั้งสามคลองนี้มีความสำคัญต่อกรุงเทพฯ ในด้านการคมนาคมติดต่อค้าขาย โดยเฉพาะคลองแสนแสบซึ่งมีความยาวไปถึงหัวเมืองใกล้เคียงกรุงเทพฯ นั้น แม้ในระยะแรก การขุดคลองนี้จะมีวัตถุประสงค์อำนวยความสะดวกในการทำสงคราม แต่ภายหลังคราวนี้ได้กลายเป็นเส้นทางเดินเรือหน้าที่สำคัญของราษฎร โดยเฉพาะตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา จนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ 5 ต้องมีการขุดซ่อมและขยายคลองเพื่อให้เพียงพอกับการใช้ประโยชน์ของพลเมืองในขณะนั้น³ คลองแสนแสบยังคงมีความสำคัญอยู่ต่อมาจนถึงปัจจุบัน⁴

¹ โปรดอ่านรายละเอียดใน วีรพันธ์ วารวิชชานนท์, *ความสำคัญของอันนัมสยามยุทธต่อไทยกัมพูชา และญวน* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2514, หน้า 6. และ ปิยนาด นิโครธา, *บทบาทของเสนาบดีปแห่งตระกูลบุณนาคในการปกครองประเทศสยามตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงต้นรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์* (พ.ศ. 2325 - พ.ศ. 2416), วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2514, หน้า 230.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2* (พระนคร : ศุภสภา, 2504), หน้า 162-163.

³ ก.จ.ช. ร.5 กษ.9.2/46 ประกาศกระทรวงเกษตราธิการ เรื่อง **ซ่อมคลองแสนแสบ ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448)**.

⁴ ในตอนที่เริ่มขุดคลองนี้ นับว่าคลองแสนแสบอยู่ห่างไกลจากพระนครมาก แต่ต่อมาได้กลายเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญของพระนคร โยเหตุที่ติดต่อกันทั้งคลองผดุงกรุงเกษมและคลองมหานาค ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นย่านการค้าทางน้ำที่สำคัญ ในปัจจุบันคลองแสนแสบนับได้ว่าเป็รคลองที่อยู่ใจกลางเมือง ผ่านย่านสถานที่สำคัญของกรุงเทพฯ คือ สระปทุม ราชประสงค์ ประตูน้ำ เฉลิมโลก ผ่านเพชรบุรี คลองตัน หัวหมาก บางกะปิ เป็นต้น

โปรดดู “เรื่องคลองลลิต”, *หนังสือสถาปัตยกรรมและวิศวกรรม*, พฤษภาคม 2519, หน้า 40.

ข้อที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งสำหรับคลองที่ขุดในสมัยรัชกาลที่ 3 คือ วิธีการขุดซ่อมคลองสุนัขหอน เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม¹ ซึ่งได้รับพระบรมราชโองการให้เป็นแม่กองไปขุดแต่งคลองสุนัขหอนได้พิจารณาเห็นว่าคลองสุนัขหอนเป็นคลองลึกลงน้ำตื้น ไม่สะดวกต่อการคมนาคมโดยเฉพาะบริเวณน้ำชนกัน จึงใช้วิธีขอแรงกระปือของชาวบ้านลงลุยในคลองที่ขุดแล้วนั้นจนทำให้คลองนั้นลึกและเขี้ยวสะดวกให้ทางคมนาคม ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า

...เจ้าพระยาพระคลังพิเคราะห์ดูเห็นว่าน้ำชนกันที่ตรงนั้นคงตื้นทุกแห่ง ถ้าขุดคลองแยกเข้าไปที่น้ำชนกันให้สายน้ำไหลเข้าไปตรงที่น้ำชนกันนั้นน้ำจะไม่ตื้นจึงจ้างเงินขุดที่น้ำชนแยกเข้าไปริมบ้านโพธิ์หักสายหนึ่ง แล้วขอแรงกระปือราษฎรชาวบ้านลงลุยในคลองนั้นน้ำขึ้นลงเขี้ยวก็ลึกลงได้ไม่ตื้นมาจนทุกวันนี้...²

จะเห็นได้ว่าวิธีการขุดคลองทำให้ลึกโดยใช้กระปือลุยเช่นนี้ นับว่าเป็นความคิดที่หลักแหลมเหมาะสมกับสภาพการณ์ในยามที่ยังไม่มีความเจริญทางเทคโนโลยีในการขุดคลองดังในขณะนั้นเข้าใจว่าวิธีการขุดคลองที่ตื้นให้ลึกเช่นนี้คงใช้กับคลองอื่น ๆ ในสมัยนั้นด้วยเช่นกัน

คลองสุดท้ายที่ขุดก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริงใน พ.ศ. 2398 คือ คลองผดุงกรุงเกษม ขุดใน พ.ศ. 2394 ซึ่งเป็นปีแรกของรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394 – 2411) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว³ ทรงพิจารณาเห็นว่าในรัชกาลของพระองค์อาณาประชาราษฎร์เพิ่มขึ้นกว่าเมื่อแรกสร้างกรุงหลายเท่า⁴ ควรที่จะได้มีการขยายพระนครออกไปด้วยการขุดคลองเป็นคลองคูเมืองขึ้นอีกชั้นหนึ่ง ดังปรากฏตามพระราชพงศาวดารว่า

... ทุกวันนี้บ้านเมืองเจริญยิ่งขึ้น ผู้คนก็มากกว่าเมื่อแรกสร้างกรุงหลายเท่า ควรที่จะขยายพระนครให้กว้างขวางออกไปอีกชั้นหนึ่ง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ ฯพณฯ หัวเจ้าท่าน ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์⁵

¹ คือสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ในสมัยรัชกาลที่ 4.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1, (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2504), หน้า 95.

³ พระราชกรณียกิจและพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ดุ นฤมล ชีววัฒน์, พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

⁴ ไม่มีเอกสารระบุจำนวนประชากรของกรุงเทพฯ แต่มีเอกสารของชาวตะวันตกระบุเกี่ยวกับจำนวนประชากรของประเทศไทยคือเอกสารของฟอร์ด (The Crawford Papers, 1915) หน้า 102 กล่าวว่าประเทศไทยมีประชากรราว 5 ล้านคน และเซอร์จอห์น เบลริงได้กล่าวไว้ในหนังสือราชอาณาจักรและพลเมืองสยาม (Sir John Bowring, the Kingdom and People of Siam, Volume 1, 1969) หน้า 6-7 ว่าโดยอาศัยตัวเลขประชากรของปัลเลอกังซี ประชากรไทยมีประมาณ 6 ล้านคน ดู ร.จ. คยามานนท์, เอกสารเรื่องเดิม, หน้า 7.

⁵ คือสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ในสมัยรัชกาลที่ 5 เรื่องราวเกี่ยวกับบทบาทและความคิดของท่าน ดู ปิยนาด บุนนาค, บทบาทและแนวความคิดทางการเมืองของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ถึงสมัยรัชกาลที่ 5 วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต (การปกครอง) บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

ซึ่งว่าที่พระสมุหกลาโหมเป็นแม่กอง เจ้าหมื่นไวยวรนาถ¹ เป็นกงสี จ้างจีนขุดคลองพระนครไปอีกชั้นหนึ่ง...²

ดังนั้นจึงได้มีการขุดคลองผดุงกรุงเกษมขึ้นที่ในบริเวณลัดคลองรอบกรุงออกไปทางงานพระนคร โดยปากคลองทางทิศใต้ไปออกฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาที่ริมวัดแก้วแจ่มฟ้าเก่าแล้วตัดผ่านคลองมหานาคไปทะลุออกแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกทางทิศเหนือที่ริมวัดเทวราชกุญชร³

คลองนี้ขุดเสร็จใน พ.ศ. 2397 ซึ่งเป็นเวลาก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริงเพียงปีเดียว หลังจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดฯ ให้สร้างป้อมตามแนวริมคลองเป็นระยะห่างกันประมาณ 12 เส้น จำนวน 8 ป้อม⁴ ทั้งนี้เพื่อให้เป็นที่อุ้มใจแก่ราษฎรที่ตั้งบ้านเรือนอยู่นอกกำแพงพระนคร ในขณะที่เดียวกันให้เป็นที่ยำเกรงแก่บรรดาชาวต่างประเทศที่เข้ามาติดต่การค้าขายกับไทยด้วย⁵

คลองผดุงกรุงเกษมนับเป็นคลองสายที่ 3 ที่เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาทิศเหนือและทิศใต้เข้าด้วยกัน คลองสายที่ 1 คือคลองคูเมือง ซึ่งขุดขึ้นในสมัยกรุงธนบุรี คลองสายที่ 2 คือคลองรอบกรุง (คลองบางลำพู-คลองโอ่งอ่าง) ที่ขุดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 ดังกล่าวมาแล้ว คลองทั้ง 3 สายนี้แบ่งพื้นที่ของกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 4 ออกเป็น 3 ส่วนแต่แต่ละส่วนมีคลองตัดผ่านเชื่อมถึงกันได้ ดังจะเห็นได้ว่าช่วงระหว่างคลองคูเมือง กับคลองรอบกรุงนั้น มีคลองลอด 2 คลอง (คลองวัดเทพธิดาราม และคลองวัดสุทัศน์) เชื่อมติดต่อกันส่วนช่วงระหว่างคลองรอบกรุงกับคลองผดุงกรุงเกษมมีคลองมหานาคเชื่อมให้ติดต่อกันได้ ลักษณะดังกล่าวทำให้การเดินทางไปมาติดต่อซึ่งกันและกันระหว่างผู้คนทั้งในซานพระนครและนอกกำแพงพระนคร กับภายในเมืองไปได้สะดวกและทั่วถึงกันโดยตลอด (โปรดดูแผนที่ประกอบ)

¹ คือเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ในสมัยรัชกาลที่ 5 เรื่องราว เกี่ยวกับท่านผู้นี้ดูได้จาก ปิยนาด นิโครธา, เรื่องเดิมและปิยนาด บุนนาค, เรื่องเดิม.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 (พระนคร : องค์กรค้าของคุรุสภา, 2504), หน้า 95.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁴ รายชื่อและที่ตั้งของป้อม โปรดอ่านในภาคผนวก 1 ค.

⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 60.

การขุดคลองผดุงกรุงเกษมและการขยายพระนครออกไปในสมัยรัชกาลที่ 4 เช่นนี้เป็น การสนับสนุนว่าสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ ทรงเลือกทำเลที่ตั้งกรุงเทพฯ ได้ อย่างเหมาะสม โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีอาณาบริเวณที่สามารถขยายตัวต่อไปได้เกือบทุกทิศทุกทางในอนาคต

คลองผดุงกรุงเกษมนับว่าเป็นแนวป้องกันข้าศึกชั้นนอกสุดแทนคลองรอบกรุงเดิม อย่างนั้น ตอนนี้นำป้องกันข้าศึกจึงมี 4 ชั้น อย่างไรก็ตาม คลองผดุงกรุงเกษมนับเป็นคลองคูเมืองคลองสุดท้าย ของไทย ทั้งนี้เพราะนับตั้งแต่รัชกาลนี้เป็นต้นมา ประเทศไทยที่ต้องระมัดระวังในการติดต่อคบหา สยามด้วยคือประเทศตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งอังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งเป็นประเทศมหาอำนาจ แข่งขันการแสวงหาอาณานิคมในทวีปเอเชียขณะนั้น มีหลายประเทศในเอเชียต้องถูกคุกคามและตก อยู่ภายใต้การปกครองของมหาอำนาจตะวันตก รวมทั้ง พม่าและญวนซึ่งเป็นประเทศคู่อริกับไทยมา ก่อน ดังนั้นประเทศที่จะเป็นศัตรูของไทยจึงมิใช่ประเทศในเอเชียที่มีกำลังอาวุธที่ทัดเทียมกันอีก ต่อไป แต่เป็นประเทศมหาอำนาจตะวันตกซึ่งมีความได้เปรียบกว่าไทยและบรรดาประเทศต่าง ๆ ใน เอเชียในด้านกำลัง อาวุธ ตลาดสดเพชรบุรีที่ทันสมัยและมีประสิทธิภาพ ดังนั้นการขุดคลองคูเมือง การสร้างป้อมตามริมคลองบนกำแพงพระนครและบนกำแพงพระมหาราชวังจึงไม่มีความจำเป็นและ ไม่มีประโยชน์นักในการป้องกันเมืองเมื่อต้องเผชิญกับศัตรูที่สามารถเข้าโจมตียึดบ้านเมืองเอาได้ โดยง่ายด้วยกำลังอาวุธและเทคโนโลยีที่เหนือกว่าดังกล่าว ดังนั้นการที่จะนำประเทศให้รอดพ้นจาก การเป็นอาณานิคมของประเทศตะวันตกได้ ก็คือการดำเนินนโยบายต่างประเทศที่รอบคอบ ระมัด ระวังและประนีประนอมตามควร ดังจะเห็นได้จากการที่ไทยจำเป็นต้องยอมทำสนธิสัญญาเบาริงกับ มหาอำนาจอังกฤษใน พ.ศ. 2398 หลังจากการขุดคลองผดุงกรุงเกษมเสร็จเพียงปีเดียว ทั้ง ๆ ที่ สนธิสัญญานี้ไม่เป็นธรรมต่อฝ่ายไทย เพราะเป็นการยอมทำตามความต้องการของอังกฤษ แต่ฝ่าย ไทยก็จำเป็นต้องยอมเพื่อความอยู่รอดของประเทศ ซึ่งจะได้กล่าวประเด็นสำคัญของเรื่องนี้ในบท ต่อไป

ด้วยเหตุผลข้างต้นนี้เอง จึงทำให้มีการขุดคลองคูเมืองขึ้นอีกเลย เมื่อบ้านเมืองขยายตัว ต่อไปอีกในเวลาต่อมา คลองผดุงกรุงเกษมเองภายหลังก็ได้เป็นของที่ให้ประโยชน์ทางด้านการ การค้าขายมากกว่าทางด้านการเป็นคลองคูเมืองตามวัตถุประสงค์เดิม ในสมัยรัชกาลที่ 5 นอกจาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะไม่ทรงขุดคูเมืองขึ้นอีก พระองค์ยังโปรด ฯ ให้ริ้วป้อม ริมคลองผดุงกรุงเกษมออกเสียด้วยคงเหลือไว้เพียงป้อม 2 ป้อมที่อยู่ปลายคลองทั้ง 2 ข้างที่ทะลุออก แม่น้ำเจ้าพระยา คือ ป้อมป้องกันจามิตรและป้อมปิดปัจฉิม ทั้งนี้เพราะทรงเห็นว่าป้อมที่มีอยู่ไม่มี ประโยชน์นักด้วยเหตุผลข้างต้นประกอบกับในรัชกาลของพระองค์ บ้านเมืองมีความเจริญขึ้นอย่าง รวดเร็วประชากรก็เพิ่มมากขึ้นโดยเฉพาะในกรุงเทพฯ ฯ จึงจำเป็นต้องมีการขยายเมืองออกไปแทบทุก

ทิศทาง รวมทั้งทางด้านคลองผดุงกรุงเกษมด้วย ความที่มีอยู่ซึ่งน่าจะเป็นเครื่องกีดขวางการขยายเมืองจึงถูกรื้อออก

ดังนั้นสรุปได้ว่า คลองที่ขุดในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริงมีจำนวน 12 คลองเป็นคลองที่ขุดซ่อม 4 คลองเป็นคลองขุดใหม่ 8 คลอง ตามตารางดังต่อไปนี้

(อยู่หน้าถัดไป)

หมายเหตุ อาจารย์นิจ หิณูชีรนนท์ กรุณาให้ข้อสังเกตว่า มีคลองขุดที่สำคัญอีกคลองหนึ่ง คือ *คลองบางนางเกร็ง* หรือ *คลองบางจะเกร็ง* เป็นคลองที่ขุดขึ้นเป็นเส้นตรงโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อ ลัดแม่น้ำเจ้าพระยาตรงแหลมบางหัวเสือ ซึ่งอ้อมมาก อยู่ใต้คลองพระโขนงลงไปทางด้านใต้ของกรุงเทพฯ อย่างไรก็ดี ยังไม่พบหลักฐานว่าคลองนี้ขุดขึ้นในสมัยใด แต่เข้าใจว่าคงขุดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์

จากตารางดังกล่าว จะเห็นได้ว่าหลักฐานเกี่ยวกับคลองที่ขุดและขุดซ่อมสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริงนั้นค่อนข้างชัดเจนกว่าหลักฐานเกี่ยวกับคลองที่ขุดขึ้นก่อนสมัยนี้ ในประเด็นเกี่ยวกับปีที่ขุด ผู้ดำเนินการขุด ทุน และขนาดของคลอง ทั้งนี้เป็นเพราะช่วงนี้เป็นช่วงที่ใกล้เคียงกับสมัยปัจจุบันหลักฐานโดยเฉพาะที่เป็นเอกสารของสมัยนี้ให้ข้อมูลที่ค่อนข้างสมบูรณ์นั่นเอง

ข้อที่ควรพิจารณาเกี่ยวกับการขุดคลองในช่วงเวลาดังกล่าวมี 3 ประเด็น คือ

1. ผู้ดำเนินการเกี่ยวกับการขุดคลอง
2. วัตถุประสงค์และประเภทของคลองที่ขุด
3. การเปลี่ยนวิธีการเรียกเกณฑ์แรงงานขุดคลองมาเป็นการว่าจ้างแรงงานชาวจีน

ผู้ดำเนินการเกี่ยวกับการขุดคลอง นับจากสมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริง จะเห็นได้ว่าผู้ที่เกี่ยวข้องกับการขุดคลองก็คือพระมหากษัตริย์และขุนนางกล่าวคือพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้มีพระราชดำริให้มีการขุดคลองหรือสังเกตเห็นชอบที่จะให้มีการขุดคลอง ส่วนขุนนางชั้นผู้ใหญ่หรือผู้ที่ทรงเห็นสมควร จะเป็นผู้สนองพระบรมราชโองการไปดำเนินการขุดคลองให้แล้วเสร็จ ซึ่งในสมัยอยุธยามักไม่บ่งว่าขุนนางผู้ใดเป็นผู้ดำเนินการในเรื่องนี้ แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์เอกสารจะระบุไว้ค่อนข้างชัดเจน ขวนประชาชนนั้นในช่วงเวลาเหล่านี้ยังไม่ได้มีส่วนร่วมในการริเริ่มขุดหรือข้อมคลองเลย คงเป็นแต่เพียงผู้ถูกเรียกเกณฑ์แรงงานมาขุดคลองตามคำสั่ง โดยถือเป็นหน้าที่ของตนในฐานะพลเมืองเท่านั้น ด้วยเหตุนี้จึงนำไปสู่หัวข้อที่จะพิจารณาต่อไปคือเรื่องวัตถุประสงค์และประเภทของคลองที่ขุด

วัตถุประสงค์และประเภทของคลองที่ขุด ในเมื่อผู้ริเริ่มให้มีการขุดคลองเป็นองค์พระมหากษัตริย์ดังนั้นวัตถุประสงค์ในการขุดคลองซึ่งนำไปสู่การแยกประเภทของคลองที่ขุดจึงเป็นไปตามที่พระมหากษัตริย์จะทรงเห็นประโยชน์เป็นสำคัญ โดยที่ราษฎรไม่มีโอกาสชี้แนะหรือมีส่วนร่วมในการตัดสินใจในการขุดคลองเลย ดังนั้น “จึงเป็นไปได้ที่การขุดคลองเท่าที่ผ่านมาอาจไม่ตรงกับความต้องการของราษฎรโดยตรง”¹

วัตถุประสงค์ในการขุดคลองและประเภทของคลองที่ขุดในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริงก็ยังคงเป็นเช่นเดียวกับในช่วงสมัยอยุธยาและสมัยธนบุรี กล่าวคือ คลองที่ขุดก็ยังคงเป็นคลองคูเมือง คลองลัดและคลองเชื่อมแม่น้ำ ซึ่งขุดขึ้นเพื่อใช้ประโยชน์ทางการคมนาคม

1 กิตติ คันไทย์, เรื่องเดิม, หน้า 56.

การปกครอง และยุทธศาสตร์แต่ในเรื่องยุทธศาสตร์นั้นมาถึงสมัยนี้ คลองที่ขุดขึ้นไม่เพียงแต่ใช้ประโยชน์ในด้านการเป็นคลองคูเมืองเท่านั้นแต่ยังก้าวไปไกลถึงการเป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ในการลำเลียงกำลังคน อาวุธยุทโธปกรณ์และเสบียงอาหาร ไปยังดินแดนประเทศคู่สงครามด้วย ดังจะเห็นได้จากในกรณีคลองแสนแสบ ยิ่งกว่านั้นไม่ใช่แต่มีการขุดคลองคูเมืองที่ในตัวเมืองหลวงเท่านั้น แต่ยังมีมีการขุดคลองที่เมืองหน้าด่านสำคัญของกรุงเทพฯ คือที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ซึ่งเริ่มมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ในรูปของคลองลัดหลังเมืองนครเขื่อนขันธ์ และในรูปของคลองเหนือเมืองนครเขื่อนขันธ์ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งในหลักฐานบ่งไว้อย่างชัดเจนโดยเฉพาะสำหรับร่องเหนือเมืองนครเขื่อนขันธ์ว่าเพื่อใช้ในเวลาเกิดสงคราม คลองทั้ง 2 คลองนี้น่าจะมีทางเชื่อมต่อกันเพื่อใช้ประโยชน์ร่วมกันในเรื่องนี้และน่าจะใช้เป็นคลองคูเมืองสำหรับหน้าด่านไปในตัวด้วย

การที่ต้องมีการขุดคลองในบริเวณเมืองนครเขื่อนขันธ์ก็เพราะทั้งรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ทรงต้องการเตรียมชัยภูมิให้เหมาะสมเพื่อป้องกันข้าศึกที่จะมาทางอ่าวไทย สำหรับรัชกาลที่ 2 นั้นไม่

อาจบอกได้ว่าทรงเกรงภัยจากพวกไต เพราะไม่มีหลักฐานบ่งชี้ไว้อย่างชัดเจน แต่สำหรับรัชกาลที่ 3 แล้วหลักฐานได้แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่าทรงเกรงภัยจากชาวตะวันตก ซึ่งทรงตระหนักเป็นอย่างดีนับตั้งแต่อังกฤษได้รับชัยชนะเหนือจีน ทำให้รัชกาลที่ 3 ซึ่งในระยะหลัง ไม่พอพระทัยในความประพฤติที่ “ก้าวร้าว” ของชาวตะวันตกอยู่แล้ว¹ ยิ่งไม่ไว้วางใจและเกรงว่าอังกฤษจะรุกรานไทยมากยิ่งขึ้น จึงได้ทรงเตรียมการป้องกันเมืองสมุทรปราการซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านของไทยให้มั่นคงยิ่งขึ้น เช่น การเล่นสายโซ่ข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อป้องกันเรือข้าศึกเป็นต้น² การที่โปรด ฯ ให้ขุดคลองออกเหนือเมืองนครเขื่อนขันธ์ใน พ.ศ. 2393 ก็เป็นส่วนหนึ่งของนโยบายดังกล่าว นอกจากนี้ยังได้ทรงเตือนเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) ผู้ซึ่งทรงถือว่าเป็น “อธิบดี” ต่อไปในการปกครองบ้านเมืองให้ระมัดระวังภัยจากชาวตะวันตกด้วย³

จะเห็นได้ว่าทั้งรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ทรงตระหนักถึงความสำคัญของคลองในด้านยุทธศาสตร์ป้องกันบ้านเมือง และได้ขยายขอบข่ายการป้องกันบ้านเมืองจากเมืองหลวงมาสู่เมืองหน้าด่านด้วย ทั้งนี้คงเป็นเพราะทรงเห็นว่าคลองคูเมืองซึ่งเป็นปราการธรรมชาติ 2 ชั้นแรกนั้นเพียงพอสำหรับบริเวณราชธานีแล้ว จึงทรงมาเตรียมป้องกันเมืองนครเขื่อนขันธ์ซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านให้พร้อมด้วยการสร้างป้อมปราการ และขุดคลองเพื่อเป็นด่านแรกในการป้องกันตัวเมืองราชธานี ซึ่งโดยความเป็นจริงแล้วการเรียนการป้องกันเพียงเท่านั้นไม่อาจต้านทานกำลังกองทัพที่มีแสนยานุภาพของมหาอำนาจตะวันตกในขณะนั้นได้เลย แต่สำหรับคนในเอเชียด้วยกันก็นับว่าเป็นการเตรียมการป้องกันที่พร้อมที่สุดแล้ว

จากวัตถุประสงค์และประเภทของคลองที่ขุดแสดงให้เห็นว่ารัฐบาลในช่วงเวลาดังกล่าวมีนโยบายที่จะขุดคลองเพื่อใช้ประโยชน์ในด้านการป้องกันบ้านเมือง ทั้งเป็นคลองคูเมืองและเส้นทางยุทธศาสตร์และเพื่อใช้เป็นเส้นทางน้ำที่อำนวยความสะดวกและความคล่องตัวในการคมนาคมเป็นสำคัญ ส่วนการขุดคลองเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูกนั้นยังไม่เห็นชัด แม้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 จะมีการทำสนธิสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษ แต่การที่ไทยห้ามส่งข้าวออกไปขายต่างประเทศ จึงไม่มีแรงกระตุ้นที่มากพอที่จะทำให้ราษฎรเร่งเพิ่มผลผลิตข้าวของตนในเมื่อผลผลิตที่มีอยู่ก็เพียงพอใช้บริโภคในครอบครัวแล้ว⁴

¹ โปรดอ่านนฤมล ธีรวัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า 135-136.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 279-280.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 370.

⁴ กิตติ ตันไทย, เรื่องเดิม, หน้า 56.

นอกจากนี้ พระมหากษัตริย์ทั้ง 3 รัชกาลแรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ต่างก็ทรงเห็นความสำคัญของการขุดคลองใหม่ และการขุดซ่อมคลองหรือแก้คลองเก่าที่ตื้นเขินให้ใช้ประโยชน์ได้เต็มที่ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงนโยบายของรัฐบาลในสมัยนั้นที่เห็นความสำคัญของคลองและหมั่นคอยทำนุบำรุงรักษาดูแลให้ใช้การได้อยู่เสมอ โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 1 และสมัยรัชกาลที่ 3 ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าการขุดคลองใหม่และการขุดซ่อมหรือแก้คลองเก่าเป็นนโยบายสำคัญในการทำนุบำรุงบ้านเมืองของรัฐบาลในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริง ซึ่งนโยบายดังกล่าวนี้ยังได้รับการปฏิบัติสืบต่อมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 แม้ว่าวัตถุประสงค์ในการขุดคลองจะเปลี่ยนแปลงไปบ้างก็ตาม

การขุดและซ่อมคลองในช่วงเวลาก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริง นอกจากเพื่อเหตุผลทางยุทธศาสตร์และการคมนาคมเป็นสำคัญแล้ว ยังส่งผลให้การค้าขายภายในกรุงเทพฯ และบริเวณใกล้เคียงสะดวกและคล่องตัวขึ้น โดยที่เป็นเส้นทางขนส่งผลผลิตพื้นบ้านจากแหล่งผลิตมาแลกเปลี่ยนค้าขายกัน ณ จุดที่เป็นที่ชุมนุมซื้อขายนสินค้ากันอย่างที่เรียกว่า “ตลาดน้ำ” ดังจะเห็นได้จากวรรณกรรมซึ่งสะท้อนภาพการใช้ประโยชน์จากลำคลอง ในขณะเดียวกันที่ทำให้เราได้ทราบถึงชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านบางส่วนในสมัยนั้น ดังนี้

พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 เรื่องอิเหนา

“คลองหลอดแลลั่วสุดตา	น้ำล่งคองคาไม่ขอดเคื่อง
นาวาค้าขายพายขึ้นล่อง	ตามแม่น้ำลำคลองแน่นเนื่อง
แพจอดตลอดท่าหน้าเมือง	นองเนื่องเป็นชนิดในนที
ข้าวของต่างต่างเอวางขาย	แพรม้วนมากมายหลายสี” ¹

นิราศพระปฐม

“อรุณรุ่งเรืองแสงแจ้งกระจ่าง	เข้าคลองบางกอกน้อยละห้อยหา
ฉันเจ็บใจใช้จิตมันติดมา	จะหายาหมอกอกข้าชอกกาย
ฉันอยู่บางกอกใหญ่ยังไม่ถอย	บางกอกน้อยหรือจะให้ใช้ใจหาย
แม่นเอบางนางกอดดอกจะคลาย	บางไม่คล้ายเอบางไม่สร้างครวญ
ดูชาวแพแซ่ซ้องชนของขาย	ที่เรือพายขึ้นร่อนน้นของสวน
ทั้งเรือทุ่นเรือทอดจอดเป็นพรวน	ตลาดล่วนจ้านจัดออกอัดแอ
ทั้งสองแถวไปมิตรใครตลอด	ต้องเลี้ยวลอดหลีกล้วงวัดแฉว
ทั้งไทยจีนฝรั่งแขกแปลกแล	พวกชาวแพสารพันจะบรรจง” ²

¹ หอสมุดแห่งชาติ, พระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ 2, *อิเหนา* (พระนคร : โรงพิมพ์ประจักษ์วิทยา, 2510), หน้า 5.

² นิราศพระปฐม, *วรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่* (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, 2520), หน้า 166.

นิราศพระแท่นดงรัง

“มาตะถึงคลองบางกอกน้อย	ยิ่งเศร้าสร้อยเสียใจเป็นใหญ่หลวง
โทรนัสกลัดกลุ่มถึงพุ่มพวง	จนเลยล่วงครรไลเข้าในคลอง
เห็นตลาดท้องน้ำประจำชาย	บ้างแจวพายอิงอ้อมมาซื้อของ
เห็นสาวสาวแม่ค้ำน้ำประคอง	พื้มองมองประตানাเอ็นดู” ¹

นิราศเกาะจาน

“ก็เลยลองเข้าคลองบางกอกใหญ่	ทั้งจีนไทยแซ่เสียงสำเนียงมี
เข้าปั่นโป้ใจจ้องทำนองดี	อ้อทั้งสี่สิบสี่คู่สักคราว
.....	.....
ในลำคลองบ้างก็ร้องชายขนม	ทั้งกล้วยส้มหลายอย่างต่างจัดสรร
เที่ยวเร่ร้องก้องเสียงสำเนียงครัน	ทั้งหวานมันแม่เอ๋ยอย่าเลยไป” ²

จากวรรณกรรมที่ยกมาเป็นตัวอย่างประกอบนี้ จะเห็นได้ว่าคลองมีประโยชน์และมีความสำคัญต่อชีวิตชาวไทยสมัยก่อนเพียงใด ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าคลองนั้นมีประโยชน์ทั้งทางด้านยุทธศาสตร์ การคมนาคมขนส่ง และการค้าขายสมดังนโยบายในการทำนุบำรุงบ้านเมืองและราษฎรของรัฐบาลด้วยการขุดคลอง

การเปลี่ยนวิธีการเรียกเกณฑ์แรงงานขุดคลองมาเป็นการว่าจ้างแรงงานชาวจีน

ข้อที่น่าสังเกตจากการพิจารณาตารางขุดคลอง คือ เรื่องการใช้วิธีจ้างแรงงานชาวจีนแทนการเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่ตามประเพณีเดิม โดยเริ่มตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมาดังเคยกล่าวเกริ่นไว้แล้วข้างนั้นเป็นเรื่องที่น่าจะนำมาวิเคราะห์ว่าเหตุใดพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยรัชกาลที่ 2 จึงทรงเปลี่ยนวิธีการเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่มาเป็นการว่าจ้างแรงงานชาวจีน ทั้ง ๆ ที่ในการเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่นั้นรัฐบาลไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายอะไรทั้งสิ้น เพราะถือเป็นหน้าที่ความรับผิดชอบ สำคัญของไพร่พลเมืองต่อพระมหากษัตริย์ซึ่งทรงเป็นเจ้าของชีวิตของพวกเขา และเจ้าของแผ่นดินที่เขาได้อาศัยอยู่ทำมาหากินด้วยการมาเข้าเวรรับราชการเป็นการ “ตอบแทน” พระองค์โดยไม่ได้ค่าจ้างตอบแทนจากรัฐบาลเลย งานราชการดังกล่าวที่สำคัญก็คืองานโยธาต่าง ๆ เช่นการสร้างกำแพงเมือง บ่อมปรการ การสร้างวัด วัง และการขุดคลอง เป็นต้น นอกจากนี้ยามมีสงครามก็ต้อง

¹ นิราศพระแท่นดงรัง, วรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่, หน้า 249.

² นิราศเกาะจาน, วรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่, หน้า 277.

เข้าเป็นกำลังรบด้วย ในการมา “เข้าเวรรับราชการ” ดังกล่าวนี้ไพร่จะต้องนำเสบียงอาหารและเครื่องใช้ไม้สอยที่จำเป็นต่าง ๆ ของตนมาด้วย

ในการตอบปัญหานี้อาจพิจารณาได้ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 ทรงเห็นว่าบรรดาไพร่ทั้งหลายได้ทำงานยาวประมาทมาตั้งแต่สมัยรัชกาลของสมเด็จพระบรมชนกของพระองค์ เพราะเป็นระยะการสร้างบ้านเมืองใหม่จึงต้องมีการเรียบริบเรียงรายงานให้เป็นจำนวนมากเพื่อการนี้รายการทำงานต่างๆด้วยความเร่งด่วนกลับทั้งยังต้องเตรียมตัวพร้อมเสมอเพื่อการสงครามที่ซึ่งยังคงมีอยู่เกือบตลอดเวลาด้วยความปลอดภัยในการทำงานดังกล่าวของไพร่และกฎเกณฑ์ต่างๆที่ออกมาบังคับใช้กับพวกไพร่ซึ่งเริ่มตั้งแต่กฎหมายตราสามดวงที่ตราขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นต้นมาน่าจะมีส่วนทำให้ไพร่พยายามหลีกเลี่ยงและพ้นระผูกพันที่ตนมีอยู่ในระบบไพร่คือการถูกเรียกเกณฑ์แรงงานรัชกาลที่ 2 ทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่ทรงแก้ปัญหาเกี่ยวกับระบบไพร่ด้วยการใช้วิธีการประนีประนอมมากกว่าบังคับจิตใจไพร่ให้ยอมอยู่ในระบบและปฏิบัติตามพันธะที่มี อยู่¹

รัชกาลที่ 2 ได้ส่งของปลอมภาระของไพร่หลวงด้วยการประกาศ เวลาเกณฑ์ราชการลงปีละเดือนดังจะเห็นได้จากกฎว่าด้วยไพร่สมกำลังและเลขหัวเมืองปีมะเมียจส 11 72 ว่าเลขให้หลวงทั้งปวงนั้นได้ราชการเหน้อยยากตรากตรำมาหลายปีการนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเศรษฐกิจรัชดาภิเษกไม่ ทรงพระมหากรุณาจักรถกกระบะให้เข้ามารับราชการแต่เดือนหนึ่งให้ออกไปทำมาหากินอยู่ 3 เดือน² วันนั้นใกล้หลวงจึงเข้าเดินเพียงปีละ 3 เดือนและมีเวลาทำมาหากินเพิ่มขึ้นเป็นปีละ 9 เดือนนอกจากนี้ยังทรงผ่อนปรนใช้ในเรื่องอื่นๆอีก³ แต่ไม่เกี่ยวกับงานวิจัยนี้จึงจะไม่ขอกกล่าวถึง

เวลาการเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่เช่นนี้คงทำให้กำลังไพร่ที่จะมาทำงานโยธามีจำนวนลดลง แต่ในขณะที่เดียวกันพวกเราไม่สามารถไปทำมาหากินและส่งผล ผลิตผลทางธรรมชาติให้รัฐบาลได้มากขึ้นซึ่งเป็นสิ่งที่รัฐบาลกำลังต้องการอย่างมากมันเป็นสินค้าออกในการค้าขายกับต่างประเทศโดยเฉพาะการค้าขายสำเภากับจีนและประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียง⁴ การลดเวลา

1 อัญชลี สุสายัญญ์, *ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523, หน้า 196.

2 ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ , *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 4* (พระนคร : โรงพิมพ์เดลิแมร์, 2478), หน้า 31.

3 ดูรายละเอียดใน อัญชลี สุสายัญญ์, เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

4 ดูรายละเอียดใน วราภรณ์ ทินานนท์, *การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น* วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522, หน้า 74-75.

การเรียกเกณฑ์แรงงานให้ดังกล่าวนี้ย่อมส่งผลกระทบต่อการใช้แรงงานด้วยเช่นเดียวกันอย่างไรก็ดี เนื่องจากการใช้แรงงานเกณฑ์ชุดคลองมีผลเสียเพราะแรงงานเกณฑ์ขาดประสบการณ์ในการชุดคลอง และขาดความกระตือรือร้นที่จะชุดคลองเพราะขาดสิ่งจูงใจคือไม่ได้รับผลประโยชน์จากงานที่ตนทำ นอกจากนี้ยังขาดเครื่องมือชุดที่มีประสิทธิภาพด้วย ผลที่ตามมาก็คือในการชุดคลองต้องเสียเวลาในการชุดนานมาก ชุดได้ไม่ดีเท่าที่ควร¹

ประกอบกับในเวลานั้นมีชาวจีนหลังไหลเข้ามาในเมืองไทยเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เนื่องจากความกดดันจากภายในบ้านเมืองจีนเอง เช่น ปัญหาความอดอยากยากแค้นซึ่งเกิดจากภัยพิบัติทางธรรมชาติ และปัญหาทางการเมือง เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เป็นแรงงานที่มีคุณภาพ มีความขยันขันแข็ง อดทน ฉลาดหลักแหลม และมีความตั้งใจในการทำงานอย่างจริงจัง ไม่ว่างงานนั้นจะยากลำบากเพียงใด ซึ่งคุณสมบัติเช่นนี้จะพบได้น้อยมากในแรงงานคนไทย²

เหตุผลเหล่านี้จะทำให้รัชกาลที่ 2 ทรงหันมาใช้วิธีการจ้างแรงงานชาวจีนในการชุดคลอง เพราะได้ผลคุ้มค่ากว่าการเรียกเกณฑ์แรงงานไพร่ กับทั้งยังเป็นการให้โอกาสไพร่บ้านพลเมืองของพระองค์ได้พ้นพันธะของทางราชการมากขึ้น และมีเวลาทำมาหากินเพื่อผลประโยชน์ของครอบครัวและบ้านเมืองมากยิ่งขึ้นด้วย ซึ่งย่อมเป็นผลดีต่อการปกครองในระบบไพร่และเป็นทางการความจงรักภักดีของไพร่ต่อรัฐบาลและองค์พระมหากษัตริย์โดยทางอ้อมด้วย ดังนั้นจึงปรากฏว่าไม่เพียงแต่รัฐบาลในสมัยต่อมาจะนิยมจ้างแรงงานชาวจีนในการชุดคลองเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการว่าจ้างในกิจการโยธาอื่น ๆ ด้วย โดยเฉพาะในการสร้างป้อมและก่องกำแพงเมือง³

การเปลี่ยนแปลงมาจ้างแรงงานชาวจีนเช่นนี้ นับได้ว่าเป็นก้าวสำคัญประการหนึ่งในด้านเศรษฐกิจที่มีวิวัฒนาการไปยังเศรษฐกิจแบบเงินตรา มีความสำคัญต่อเงินตราด้วยการให้ค่าจ้างเป็นเงินตอบแทนแรงงานแทนการเรียกเกณฑ์แรงงานตามแบบจารีต นับว่าเป็นการสอดคล้องกับระบบเศรษฐกิจของไทยที่กำลังเปลี่ยนไปสู่เศรษฐกิจแบบเงินตราซึ่งเป็นเศรษฐกิจแบบสมัยใหม่ นอกจากนี้การจ้างแรงงานชาวจีนยังแสดงถึงการแบ่งแยกหน้าที่ในการทำงานอย่างเหมาะสม ทำให้เกิดผล

¹ กิตติ ตันไทย, เรื่องเดิม, หน้า 54.

² มัลลิกา เรื่องระพี, บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทย สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518 หน้า 68.

³ ก.จ.ช., ก.ท. ร.4 เล่ม 2 จ.ศ. 1214 (พ.ศ. 2396) สารตรา ว่าด้วยให้ข้าหลวงและผู้ว่าราชการผูกปี่ข้อมือจีนเรียกเอาค่าแรง.

คุ่มค่าในการลงทุนและการทำงาน กล่าวคือ แรงงานชาวจีนมีคุณสมบัติที่เหมาะสมกับการทำงาน โยธาก็ให้ทำงานโยธา ส่วนคนไทยคุ้นเคยและมีอาชีพของตนอยู่แล้ว เช่น การเพาะปลูก การเป็นช่างฝีมือ ก็ให้กลับไปทำมาหากินทางอาชีพและความถนัดในครอบครัวของตนซึ่งน่าจะทำให้เกิดความไม่สูญเสียเปล่าในการทำงาน

โดยสรุปแล้วจะเห็นได้ว่า ในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริงนั้นแม่น้ำลำคลองยังคงมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของคนไทยทั้งในด้านการคมนาคมขนส่ง ค้าขาย สาธารณูปโภค และยุทธศาสตร์ ดังจะเห็นได้ว่าพระบรมมหาราชวัง วัดวาอาราม วังเจ้านาย ที่ทำการของรัฐบาล บ้านเรือนขุนนาง ราษฎร ตลอดจนที่ค้าขายล้วนตั้งและขยายตัวไปตามแม่น้ำลำคลอง ทั้งนี้โดยมีแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นแม่น้ำหลักเปรียบเสมือนเส้นเลือดใหญ่ของความเจริญเติบโตของกรุงเทพฯ ฯ ในขณะนั้น และมีคลองแผ่กระจายลึกเข้าไปในแผ่นดินของสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา เพื่ออำนวยความสะดวกและความสะดวกในด้านต่าง ๆ แก่ชาวพระนครและชาวเมืองใกล้เคียง จอห์น ครอฟอร์ด (John Crawford) ทูตจากผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่อินเดีย ซึ่งได้เดินทางเข้ามาเจริญพระราชไมตรีกับไทยในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการขยายตัวของกรุงเทพฯ ฯ และจำนวนประชากรไว้ในหนังสือของเขา ชื่อ “จดหมายเหตุของคณะทูตมายังราชสำนักสยามและโคชินไชน่า” ว่า

...กรุงเทพฯ ฯ ขยายออกไปตามฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นระยะทางราว 2 ไมล์ครึ่ง แต่ไม่กว้างมาก คงจะไม่เกิน 1 ไมล์ครึ่ง ส่วนใหญ่ของเมืองตั้งอยู่บนฝั่งซ้ายของแม่น้ำซึ่งมีพระราชวังตั้งอยู่ เรื่องราวซึ่งเราได้รับเกี่ยวกับพลเมืองไม่แน่นอน และเกือบจะเชื่อไม่ได้ บางคนประมาณว่ามีมากเป็นจำนวน 150,000 คน เมื่อได้พิจารณาถึงขอบเขตของพื้นแผ่นดินที่เมืองตั้งอยู่ ข้าพเจ้าไม่ควรโอนเอียงที่จะประมาณว่าพลเมืองมีมากกว่าหนึ่งในสามของจำนวนนี้...¹

บาทหลวงปาลเลอกัวซ์ (Mgr. Pallegoix) ชาวฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาเผยแพร่ศาสนาคริสต์โรมันคาทอลิกในสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 ได้เขียนสะท้อนภาพการคมนาคมในกรุงเทพฯ ฯ สมัยที่เขาเข้ามาในหนังสือ “เล่าเรื่องกรุงสยาม” ของเขาตอนหนึ่งว่า “ไม่มีรถสักคันเดียวในเมืองหลวง ทุกคนไปเรือ แม่น้ำลำคลองเป็นทางไปมาที่ใช้กันบ่อยเกือบทั้งหมด มีถนนที่ปูด้วยอิฐภายในใจกลางเมือง และตามตลาดนัด และตลาดธรรมดาเพียงเล็กน้อย”²

¹ John Crawford, *Journal of an Embassy to the Court of Siam and Cochin China* (London, 1830), Vol. II. P. 214-215.

² Mgr. Pallegoix, *Description du Royaume Thai ou siam*, (Paris, 1834), Vol.I. p. 60-62.

ภาพที่สะท้อนจากหนังสือของครอฟอร์ดและปาลเลอกัวซ์ ซึ่งเป็นบุคคลร่วมสมัยในช่วงเวลาดังกล่าว ย่อมเป็นข้อสนับสนุนการวิเคราะห์ที่ว่าแม่น้ำลำคลองเป็นเส้นทางสำคัญที่ให้ประโยชน์ในด้านต่าง ๆ แก่ชาวกรุงเทพฯ ฯ และชาวเมืองใกล้เคียง จนอาจกล่าวหรือว่าเป็นตัวกำหนดการตั้งถิ่นฐานและการวางผังเมืองของกรุงเทพฯ ฯ ในเวลาที่มีการคมนาคมทางบกยังไม่มีมีความสำคัญ และยังไม่ได้รับการพัฒนาให้เจริญก้าวหน้าขึ้นดังในสมัยต่อมา อย่างไรก็ตาม มิใช่ว่าสมัยนั้นจะไม่มีการคมนาคมทางบก แต่เนื่องจากไม่มีความจำเป็น เพราะการคมนาคมทางน้ำให้ความสะดวกและความคล่องตัวดีอยู่แล้ว ประกอบกับการสร้างถนนแบบตะวันตกยังไม่ได้แพร่หลายมาถึงเมืองไทย ดังนั้นถนนในสมัยนั้นจึงสร้างขึ้นง่าย ๆ เพียงเพื่ออำนวยความสะดวกในที่ที่ไม่สามารถเดินทางได้โดยทางน้ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณพระบรมมหาราชวังและวังหน้า มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่าถนนที่สร้างขึ้นในสมัยนั้นเป็นถนนที่สร้างขึ้นเพื่อความสะดวกของพระมหากษัตริย์มากกว่า เช่น ถนนหน้าพระลาน ถนนหน้าวังหน้า ถนนข้างกำแพงวังหลวงด้านตะวันตก และถนนสนามไชย ถนนทั้ง 4 เป็นถนนประชิดกำแพงวังหลวงและวังหน้า ซึ่งต่อมาเมื่อรัชกาลที่ 2 ทรงขยายพระราชวังออกไปทางด้านใต้ ก็ได้ทรงสร้างถนนประชิดกำแพงพระราชวังด้านใต้ด้วย นอกจากนี้ยังมีถนนที่ใช้สำหรับการเสด็จพระราชพิธีต่าง ๆ ในบริเวณวังหลวงกับวังหน้าด้วย เช่น ถนนเสาชิงช้า ถนนโรงม้า และถนนพระจันทร์ เป็นต้น และเนื่องจากเป็นถนนที่ใช้ในการเกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์จึงเข้าใจว่าความกว้างของถนนเหล่านี้ยิ่งกว้างที่สุด คงกว้างพอให้ช้างเดินผ่านหรือพอที่กระบวนแห่ผ่านไปได้เท่านั้น ถนนเหล่านี้คงใช้ไม่สะดวกในการสัญจรไปมาในฤดูฝนเพราะเป็นถนนที่ถมด้วยดินซึ่งเมื่อฝนตกย่อมเป็นโคลนตม เป็นอุปสรรคในการเดินทาง¹ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าทางน้ำเป็นทางที่ใช้เพื่อการคมนาคมได้ดีที่สุดในสมัยนั้น

ด้วยความสำคัญของเส้นทางน้ำดังกล่าวนี้เอง รัฐบาลไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริงจึงถือว่าการขุดคลองใหม่ และการขุดซ่อมคลองเก่าซึ่งมีมาแต่ครั้งสมัยอยุธยาและสมัยธนบุรี เป็นนโยบายสำคัญประการหนึ่งในการทำนุบำรุงบ้านเมือง ทั้งนี้โดยมีวัตถุประสงค์ส่วนใหญ่เช่นเดียวกับสมัยอยุธยาและสมัยธนบุรี คือมุ่งไปทางด้านคมนาคมและยุทธศาสตร์ แต่สิ่งที่สมัยรัตนโกสินทร์ก้าวไปไกลจากสมัยอยุธยาและสมัยธนบุรี คือการว่าจ้างแรงงานชาวจีนแทนการเรียกเกณฑ์แรงงาน ซึ่งนับว่าเป็นการผ่อนปรนระบบไพร่และก้าวไปสู่ระบบเศรษฐกิจเงินตราแบบตะวันตก ซึ่งจะเอื้อต่อการตอบสนองการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจไทยในช่วงต่อมาได้อย่างเหมาะสม โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังจากที่ไทยทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398

¹ เกื้อกุล ยืนยงอนันต์, เรื่องเดิม, หน้า 11.

คลองขุดภายหลังสนธิสัญญาเบาริง

จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2398-2453)

ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 24-25 (คริสต์ศตวรรษที่ 19) มหาอำนาจตะวันตกกำลังแข่งขันกันแสวงหาอาณานิคมในทวีปเอเชีย ซึ่งเป็นเวลาตรงกับสมัยรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394-2411) และสมัยรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2414-2453) แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ประเทศไทยเองก็ถูกคุกคามจากการแผ่ขยายลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกด้วย เป็นผลให้ไทยต้องดำเนินนโยบายผ่อนปรนกับประเทศมหาอำนาจตะวันตก ในขณะที่เดียวกันก็ต้องปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก ทั้งนี้โดยมีจุดประสงค์สำคัญคือเพื่ออำรุงรักษาไว้ซึ่งเอกราชของประเทศ การยอมทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ 4 ก็เป็นส่วนสำคัญของการดำเนินนโยบายผ่อนปรนเบื้องต้นแรกของไทย¹ สนธิสัญญาเบาริงและสนธิสัญญาแบบเดียวกันที่ไทยทำกับประเทศตะวันตกคนอื่น ๆ ในเวลาต่อมาได้ส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจ การเมืองและสังคมของไทย ซึ่งรวมถึงนโยบายและวัตถุประสงค์ในการขุดคลองด้วย

คลองขุดในสมัยรัชกาลที่ 4 ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริง (พ.ศ. 2398-2411)

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาริงใน พ.ศ. 2398 รัฐบาลมีนโยบายในการทำนุบำรุงบ้านเมืองด้วยการขุดคลองโดยมีวัตถุประสงค์ในด้านการคมนาคมและยุทธศาสตร์เป็นสิ่งสำคัญ แม้ในระยะแรกของสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงมีความคิดก้าวหน้าของบุคคลส่วนใหญ่ในสมัยเดียวกัน ก็ยังทรงมีพระราชโองบายในการขุดคลองตามแบบจารีตดั้งเดิมที่ได้จากการขุดคลองผดุงกรุงเกษม อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการใช้ประโยชน์ของคลองผดุงกรุงเกษมจะไม่ได้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ดั้งเดิมในการขุดคลองคือการเป็นคลองคูเมือง แต่ก็ส่งผลสำคัญทั้งในด้านการเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญและทำให้มีการขยายเขตพระนครออกไปทางแนวตะวันออก แนวตะวันออกเฉียงเหนือ และแนวตะวันออกเฉียงใต้ พร้อม ๆ กับการขยายตัวของประชากรกรุงเทพ ฯ ซึ่งเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดในรัชกาลนี้ ดังนั้นในตอนนี้นโยบายการค้าและที่อยู่อาศัยของชาวจีนซึ่งเคยอยู่เขตนอกเมืองก็ถูกรวมในเขตตัวเมืองด้วย

¹ โปรดอ่านรายละเอียดใน ศ.ดร.เพ็ญศรี ติ๊ก, “ประวัติศาสตร์ไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4-รัชกาลที่ 7 บทที่ 2 การดำเนินนโยบายเพื่อความอยู่รอดและการต่อสู้เพื่ออำนาจอธิปไตยของไทยในทางการศาลและอัตราภาษีศุลกากรสมัยการต่อต้านลัทธิจักรวรรดินิยม”, *แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี*, ปีที่ 15 เล่ม 1 เดือน มกราคม-มิถุนายน 2524, หน้า 1-96.

หลังจากการชดเชยผลคูณกรุงเกษมแล้ว รัชกาลที่ 4 ก็มีได้โปรดให้ชดเชยเพื่อใช้ประโยชน์ในทางยุทธศาสตร์อีกเลย เนื่องจากไม่เหมาะสมและใช้ไม่ได้กับสถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริง วัตถุประสงค์และนโยบายในการชดเชยก็แปรเปลี่ยนไปจากเดิมประการในขณะเดียวกันที่ยังคงความสำคัญของชดเชยเพื่อใช้ประโยชน์ในด้านการคมนาคมอยู่

สาระสำคัญของสนธิสัญญาเบาริงที่จะส่งผลกระทบต่อการค้าชดเชยก็คือข้อความในสัญญาข้อ 8 ซึ่งมีใจความสำคัญคือไทยยอมให้พ่อค้านำสินค้ามาขายได้ทุกชนิด และขายได้อย่างเสรียกเว้นอาวุธยุทธภัณฑ์ต้องขายให้แก่รัฐบาลไทย และฝิ่นต้องขายให้แก่เจ้าภาษีฝิ่นเท่านั้น ในขณะเดียวกันพ่อค้าชาวต่างประเทศก็สามารถซื้อสินค้าจากไทยได้ทุกชนิด ยกเว้น ข้าว เหลือ และปลา ซึ่งรัฐบาลสงวนสิทธิที่จะประกาศห้ามไม่ให้ส่งออกได้เมื่อเกิดเหตุพิภิกภัย ในด้านการเก็บภาษีขายจะเก็บภาษีในอัตราร้อยละ 3 ส่วนภาษีสินค้าขาออกตามพิกัดที่กำหนดไว้ในหนังสือท้ายสัญญา¹ จากข้อกำหนดในสนธิสัญญาเช่นนี้เองทำให้ระบบเศรษฐกิจของไทยเปลี่ยนการผลิตเพื่อให้พ่อเลี้ยงตนเองเป็นการผลิตเพื่อส่งออกไปขายต่างประเทศ² และเป็นการยกเลิกระบบผูกขาดสินค้ามาเป็นระบบการค้าเสรี ซึ่งมีเงินตราเป็นตัวกำหนดสำคัญในการซื้อขายคือเป็นเศรษฐกิจแบบเงินตรานั้นเอง³

สาระของสนธิสัญญาดังกล่าวประกอบกับข้อกำหนดในสนธิสัญญาที่เกี่ยวกับสิทธิสภาพนอกอาณาเขต⁴ เป็นสิ่งจูงใจให้ชาวต่างประเทศโดยเฉพาะชาวตะวันตกเข้ามาค้าขายและตั้งถิ่นฐานในเมืองไทยมากยิ่งขึ้น การค้าขายทั้งภายในและภายนอกประเทศขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว เรือสินค้าของไทยก็เพิ่มมากขึ้น ดังปรากฏในหนังสือพิมพ์บางกอกกาเลนเดอร์ประจำปี พ.ศ. 2410 ว่าในปีนั้นมีเรือสินค้าของรัฐบาลไทยขึ้นทะเบียนไว้ที่กรมเจ้าท่าถึง 101 ลำ และต่อมาก็เพิ่มขึ้นอีกเกือบ 130 ลำ⁵ ดังนั้นพระนครจึงเจริญมั่งคั่งขึ้น ดังปรากฏในพงศาวดารว่าภายหลังจากการทำสนธิสัญญา

¹ รายละเอียดของสนธิสัญญาดูในภาคผนวก 2.

² James C. Ingram, *Economic Change in Thailand Since 1850* (Stanford University Press), p. 33.

³ โปรดอ่านรายละเอียดใน สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร, *ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-2453)* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.

⁴ คือข้อ 4 ซึ่งไทยให้สิทธิสภาพนอกอาณาเขต (Extraterritoriality) แก่คนในบังคับอังกฤษ กงสุลอังกฤษมีอำนาจพิจารณาตัดสินคดีต่าง ๆ ทั้งคดีแพ่งและอาญา ซึ่งคนในบังคับอังกฤษเป็นจำเลย โดยกงสุลจะลงโทษตามกฎหมายอังกฤษ ดู เพ็ญศรี ติก, *เรื่องเดิม*, หน้า 5 และภาคผนวก 2.

⁵ อ้างถึงใน วิชาสงศ์ พงศบุตร, *แบบเรียนสังคมศึกษา ส 401, ส 402 ประวัติศาสตร์ไทยชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย* (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2519)

เบาจึงและทำสัญญาแบบเดียวกันนี้กับประเทศอื่น ๆ แล้ว

...พระนครก็สมบูรณ์ มั่งคั่งด้วยสมบัติ ฝนก็ตกตามฤดู ลูกค้าวาณิชมาตั้งห้างค้าขาย สิ่งของต่าง ๆ ที่ไม่เคยเห็นก็ได้เห็น ของที่ไม่เคยมีก็มีขึ้น และลูกค้านานาประเทศเข้ามาค้าขาย ซื่อเอาออกไปปีหนึ่งก็ 300 ลำ บางปีก็ถึง 400 ลำ ราษฎรก็ได้ขายทั่วไปแก่ลูกค้านานาประเทศ เป็นจำนวนข้าวออกไปปีหนึ่งก็ถึง 80,000 เกวียนบ้าง 800,000 เกวียนเศษบ้าง และภาษีฝิ่นก็เก็บได้ปีละ 6,000 ชั่ง 7,000 เงินทำนาก็ถึง 4,000 ชั่ง 5,000 ชั่ง ราษฎรก็ได้มั่งมีเงินทองขึ้นทุกแห่งทุกตำบล...¹

เนื่องจากชาวต่างประเทศเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ อย่างมากมายนี้เอง จึงทำให้การคมนาคมทางน้ำที่มีอยู่แต่เดิมไม่เพียงพอ แม้จะมีคลองผดุงกรุงเกษมที่รัชกาลที่ 4 โปรดฯ ให้ขุดขึ้นตั้งแต่ต้นรัชกาลแล้วก็ตาม ชาวต่างประเทศที่สำคัญพวกหนึ่งคือชาวตะวันตก ซึ่งมีทั้งที่เป็นพ่อค้าและหมอสอนศาสนา พวกนี้เมื่อเข้ามาอยู่ในเมืองไทยก็ต้องปฏิบัติตามข้อผูกพันที่มีอยู่ในสนธิสัญญาเกี่ยวกับขอบเขตของที่อยู่อาศัย คือสนธิสัญญากำหนดให้ทางตะวันตกอยู่อาศัยได้เฉพาะบริเวณที่อยู่ห่างกำแพงพระนครออกไปโดยรอบ 200 เส้น (4 ไมล์) หรือภายในระยะเวลาเดินทาง 24 ชั่วโมง ซึ่งได้แก่บริเวณจากกรุงเทพฯ ไปถึงปากน้ำ บางพุทธา ลพบุรี สระบุรี บางขนาก ศรีราชา เพชรบุรี สมุทรสงคราม ราชบุรี และสุพรรณบุรี²

ชาวตะวันตกที่อยู่ในกรุงเทพฯ นั้น ส่วนใหญ่รัฐบาลจัดให้อยู่ทางด้านใต้ของตัวเมืองทางชายฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาด้านตะวันออก³ แต่เนื่องจากความไม่สะดวกในการขึ้นมาค้าขายถึงกรุงเทพฯ ชาวตะวันตกเหล่านั้นจึงพากันกราบบังคมทูลร้องเรียนต่อรัชกาลที่ 4 ว่าจะขอไปตั้งห้างค้าขายในอาณาบริเวณตั้งแต่ใต้ปากคลองพระโขนงถึงบางนา จึงขอให้รัฐบาลขุดคลองลัดตั้งแต่บางขนากมายังคลองผดุงกรุงเกษมเพื่อว่าพวกคงจะได้ใช้เป็นเส้นทางเข้ามาค้าขายที่ตัวเมืองกรุงเทพฯ ได้สะดวกรวดเร็ว รัชกาลที่ 4 ทรงต้องการส่งเสริมการค้าขายแล้ว ประกอบกับทรงเห็นว่าสิ่งที่ชาวตะวันตกออกไปอยู่ในที่ห่างไกลเช่นนั้น คงจะทำให้ปัญหา “หยุมหยิม” ระหว่างรัฐบาลกับชาวตะวันตกลดน้อยลงไปได้บ้าง ดังปรากฏในพงศาวดารว่า

...พวกกงสุลนายห้างต่างประเทศเข้าชื้อกันทำหนังสือยื่นว่า เรือลูกค้าจะขึ้นมาค้าขายถึงกรุงเทพฯพระมหานครทางไกลนัก หน้าฤดูน้ำ ๆ ก็เชี่ยวชาญนัก กว่าที่จะขึ้นมาถึงกรุงเทพฯพระมหานครได้ก็ป่วยการหลายวันจะขอลงไปตั้งห้างซื้อขายใต้ปากคลองพระโขนงตลอดถึงบางนา จะให้ขุดคลองลัดตั้งแต่บางนามาตลอดคลองผดุงกรุงเกษม จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ปรึกษาท่านเสนาบดี ๆ ปรึกษาเห็นพร้อมกันให้กราบทูลว่า ถ้าชาวยุโรปยกกำลังไปตั้งอยู่ที่บางนาได้ ก็จะทำให้ห่างไกลออกไป ก็มีคุณอย่างหนึ่งด้วย ความหยุมหยิมนั้นน้อยลง ถึงจะขุดคลองให้เดินเป็นทางลัดก็ควร...⁴

---

1 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 2* (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, หน้า 41.

2 “ประกาศว่าด้วยการประพุดต่อฝรั่งเศส อังกฤษ และอเมริกันที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทย”, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400* (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2503), หน้า 204. และอ่านรายละเอียดในภาคผนวก 2.

3 เกื้อกุล ยิงยงอนันต์, *เรื่องเดิม*, หน้า 13.

4 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *เรื่องเดิม*, หน้า 70.

ดังนั้นรัชกาลที่ 4 จึงโปรดให้ขุดคลอง ถนนตรง¹ เพลงใน พ.ศ. 2400 โดยขุดต่อจากคลองผดุงกรุงเกษมฝั่งนอกตรงหัวลำโพงไปออกคลองพระโขนง ดินที่ได้จากการทดลองนี้ก็ถูกนำมาถมเป็นถนนคู่ขนานไปกับลำคลองในชื่อเดียวกัน แต่เมื่อขุดคลองเสร็จแล้ว ชาวตะวันตกกลับเปลี่ยนใจไม่ลงไปอยู่ที่บางนาโดยอ้างว่าไกลเกินไปขอยู่ที่เดิม² รัชกาลที่ 4 ก็ไม่ทรงว่าอะไร คงจะทรงเห็นว่าการขุดคลองและทำถนนนับเป็นการทำนุบำรุงบ้านเมืองอย่างหนึ่ง ดังนั้นการกระตุ้นจากชาวตะวันตกดังกล่าวจึงเป็นประโยชน์เพียงแต่ชาวตะวันตกผู้ร้องขอ แต่เป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองและราษฎรไทยด้วย แม้ชาวตะวันตกจะไม่ย้ายไปอยู่ตามที่กราบทูลไว้แต่แรกก็ไม่มีผลเสียหายอย่างไร เพราะการขุดคลองและสร้างถนนก็ยังคงเป็นประโยชน์ของบ้านเมืองโดยรวมซึ่งย่อมต้องทำให้มีขึ้นอยู่ดี

ใน พ.ศ. 2404 เมื่อรัฐบาลสร้างถนนตามแบบตะวันตกซึ่งสามารถใช้ได้ทุกฤดูกาลตามคำเรียกร้องของชาวตะวันตก³ คือถนนเจริญกรุง และถนนสีลม รัฐบาลก็ขุดคลองสีลมขนานไปกับถนนสีลมด้วย⁴ นอกจากนี้ก็โปรดให้ตัดถนนบำรุงเมืองและถนนเฟื่องนครอีกด้วย เมื่อรัฐบาลมีนโยบายสร้างถนนแบบตะวันตกควบคู่ไปกับนโยบายคุ้มครองเพื่ออำนวยความสะดวกในการคมนาคมเช่นนี้ รัฐบาลจึงเห็นความจำเป็นที่ต้องสร้างสะพานข้ามคลองมะเร็่งที่ถนนกับคลองขนานกันหรือมาพบกัน เพื่อให้สามารถใช้ประโยชน์จากถนนและคลองได้อย่างทั่วถึง รัฐบาลได้ใช้วิธีบอกบุญเจ้านาย ขุนนาง เจ้าสัว ให้บริจาคสร้างสะพานตามแต่ศรัทธา ซึ่งก็ได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดี ที่สำคัญปรากฏตามตารางดังนี้

---

1 เดิมเรียกว่าคลองวัวลำพอง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 เปลี่ยนชื่อเป็นคลองหัวลำโพง ปัจจุบันคลองนี้ถูกถมตลอดไปจนถึงคลองเตย เพื่อขยายถนนพระรามสี่ ซึ่งเดิมเรียกชื่ออย่างเดียวกับคลอง คู รong ศยามานนท์, *เรื่องเดิม*, หน้า 10.

2 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *เรื่องเดิม*, หน้า 184.

3 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *เรื่องเดิม*, หน้า 239-240.

4 บัดนี้คลองสีลมถูกถมหมดแล้วเพื่อขยายถนนสีลม

ลำดับที่	ชื่อผู้บริจาค	ชื่อสะพาน
1	พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิษณุภาณีภานุ	สะพานเหล็ก (สะพานดำรงสถิตย์)
2	เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหพระกลาโหม (ช่วง)	สะพานข้ามคลองผดุงกรุงเกษม ริมป้อมปิดปัจฉิม (สะพาน พิทยเสถียร)
3	เจ้าพระยาพลเทพ หลง	สะพานข้ามปลายคลองบางรัก
4	พระยาโชฎีกกราชเศรษฐีจ้อง	สะพานข้ามคลองวัดยานนาวา ข้างเหนือ
5	หลวงไมตรีวานิช	สะพานข้ามคลองวัดลาว (วัดสุทธิวาราม)

ที่มา เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4

รอง ศยามานนท์, ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 7 บทที่ 6 การปฏิรูป
ทางการคมนาคมขนส่งและการสื่อสาร (เอกสารอัครโรเนียว พ.ศ. 2523).

ดังนั้นในรัชกาลที่ 4 จึงมีการสร้างสะพานขึ้นใช้ในกรุงเทพ ฯ อย่างกว้างขวางยิ่งกว่าใน
รัชกาลก่อน ๆ

ส่วนชาวตะวันตกที่อยู่ตามหัวเมืองอย่างที่ระบุนไว้ในสนธิสัญญา รัชกาลที่ 4 ก็ได้ทรงจัดการ
คมนาคมเพื่ออำนวยความสะดวกให้คนเหล่านั้นสามารถเดินทางเข้ามายังเมืองหลวงหรือไปยังบริเวณ
ใกล้เคียงได้รวดเร็วและทั่วถึงโดยโปรด ฯ ให้ขุดคลองเชื่อมกรุงเทพ ฯ กับหัวเมืองเหล่านี้เท่าที่จะทำ
ได้¹ เช่นทรงโปรด ฯ ให้ขุดคลองมหาสวัสดิ์ตั้งแต่ถนนบุรีไปยังนครชัยศรี คลองภาษีเจริญ จากคลอง
บางกอกใหญ่ไปตกแม่น้ำนครชัยศรีและคลองดำเนินสะดวกตั้งแต่แม่น้ำบางยางนครชัยศรีฝั่งตะวันออก
ออกไปตกคลองบางนกแขวกเมืองราชบุรี²

การขุดคลองเชื่อมกรุงเทพ ฯ กับหัวเมืองดังกล่าวเพื่ออำนวยความสะดวกแก่ชาวตะวันตก
แล้ว ยังเป็นเส้นทางสำคัญที่ทำให้กรุงเทพ ฯ สามารถปกครองหัวเมืองในบริเวณดังกล่าวเช่น

นนทบุรี นครชัยศรี สมุทรสาคร สมุทรสงคราม ราชบุรีได้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงปราบปรามการเสด็จประพาสตามหัวเมืองอยู่แล้ว³ ได้ใช้เป็นเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินไปสักการะสถานที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาเยี่ยมเยียนราษฎรซึ่งมีผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระสงฆ์นิกรใกล้ชิดยิ่งกว่ารัชกาลก่อน ๆ นับเป็นการสร้างความผูกพันและความจงรักภักดีของอาณาประชาราษฎร์ต่อองค์พระมหากษัตริย์ทางหนึ่ง การขุดคลองเจดีย์บูชา และคลองมหาสวัสดิ์ เป็นการสนองตอบจุดมุ่งหมายดังกล่าวโดยเฉพาะ จุดมุ่งหมายดั้งเดิมคือเพื่อให้เป็นเส้นทางสำหรับเสด็จพระราชดำเนินไปบูชาพระปฐมเจดีย์⁴

นอกจากนี้การขุดคลองในบริเวณดังกล่าวยังมีจุดมุ่งหมายทางเศรษฐกิจด้วย ทั้งนี้เป็นไปตามสาระสำคัญของสนธิสัญญาเบาว์ริงที่ทำให้ไทยต้องเปิดประตูการค้าเสรีและต้องส่งข้าวออกจำหน่ายตามความต้องการของตลาดต่างประเทศ ดังนั้นรัฐบาลจึงต้องส่งเสริมการปลูกข้าวให้ได้ปริมาณมากพอที่จะส่งออกจำหน่ายได้ วิธีการที่รัฐบาลเห็นว่าจะได้ผลดี ก็คือการขยายพื้นที่เพาะปลูก ทั้งนี้เพราะพื้นที่เพาะปลูกของไทยยังคงมีความอุดมสมบูรณ์อยู่เป็นจำนวนมาก เพียงแต่สภาพยังเป็นป่าซึ่งต้องการการการบุกเบิกให้เป็นที่นา ดังนั้นการขยายพื้นที่เพาะปลูกจึงทำได้ไม่ยาก เพียงแต่รัฐบาลส่งเสริมให้มีการขุดคลองเข้าไปในป่า เพื่อใช้เป็นเส้นทางให้ชาวนาเข้าไปหักร้างถางพงให้เป็นที่นาเท่านั้น⁵ ชาวนาก็จะได้อาศัยน้ำในลำคลองสำหรับอุปโภค บริโภค และใช้เป็นเส้นทางขนส่งผลผลิตของตนออกมาสู่ตลาด บางครั้งว่าปริมาณน้ำฝนไม่เพียงพอแก่ความต้องการในการเพาะปลูก ชาวนาก็สามารถใช้น้ำในคลองได้โดยใช้ระหัดวิดน้ำเข้านา แต่ก็ทำได้ลำบากในพื้นที่ไม่กว้างขวางนัก แม้กระนั้นก็ตามด้วยวิธีการขยายพื้นที่เพาะปลูกดังกล่าว ก็จะทำให้พื้นที่ในการเพาะปลูกขยายตัวมากขึ้น

¹ รong ศยามานนท์, เรื่องเดิม, หน้า 11.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 103-104.

³ โปรตดู นฤมล อีรวัดน์, เรื่องเดิม.

⁴ ก.จ.ช. ร.5 กษ.9 2/33 ขุดคลองเจดีย์บูชา, ดูเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 230, ดู *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2401-2404)*, หน้า 20 และ *พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452)* (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมอาบ ต.จ. ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ สุสานวัดเทพศิรินทราวาส 21 ธันวาคม 2504) หน้า 3.

⁵ ก.จ.ช. ร.6 กษ. 4/2 กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 6 13 มกราคม พ.ศ. 2455.

ซึ่งทำให้ราษฎรมีที่ทำพิมพ์เพิ่มขึ้นรัฐบาลเองนอกจากจะมีข้าวส่งออกไปยังตลาดต่างประเทศเพิ่มมากขึ้นแล้วยังได้ภาษีค่านาเพิ่มขึ้นอีกด้วย¹

อย่างไรก็ดี ในระยะแรกภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริงแล้ว การส่งข้าวออกจำหน่ายยังไม่พุ่งสูงขึ้นอย่างรวดเร็วโดยทันที ซึ่งคงเป็นเพราะการขยายพื้นที่เพาะปลูกอย่างเพิ่งอยู่ในระยะเริ่มแรก จึงน่าจะยังไม่มีข้าวส่งออกเป็นจำนวนมาก ๆ ประกอบกับน้ำตลิ่งซึ่งเป็นสินค้าออกสำคัญมาตั้งแต่ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ 3² ก็ยังคงเป็นสินค้าสำคัญอยู่ในขณะนั้น และดูจะเป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศมากขึ้น เพราะเป็นสินค้าที่ชาวตะวันตกต้องการมาก และเป็นสินค้าที่ให้กำไรมากด้วย ในสมัยรัชกาลที่ 3 การขุดคลองเพื่อส่งเสริมการขนส่งอ้อยและน้ำตาลไม่ปรากฏให้เห็นเด่นชัด แต่ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการขุดคลองหลายสายเพื่อการนี้ตั้งจะเห็นได้จากรับจากที่รัชกาลที่ 4 ทรงส่งเสริมให้ขุดคลองเชื่อมกรุงเทพฯกับดินแดนแถบแม่น้ำนครชัยศรี ซึ่งเป็นแหล่งปลูกอ้อยและเป็นแหล่งผลิตน้ำตาลที่สำคัญ³ เพื่อให้เป็นเส้นทางลำเลียงน้ำตาลจากแหล่งผลิตมาสู่ตลาดได้อย่างสะดวก⁴ เริ่มตั้งแต่รัชกาลที่ 4 โปรดฯ ให้ขุดคลองเจดีย์บูชาจากตำบลท่าน้ำไปถึงพระราชวังที่สร้างใหม่ แล้วเลี้ยวแยกไปสิ้นสุดที่เขตวัดพระงาม⁵ แต่ไม่ปรากฏปีที่ขุดคลองนี้และปีที่ขุดเสร็จ⁶ คลองเจดีย์บูชาเป็นเส้นทางที่ช่วยให้การขนส่งอ้อยจากแหล่งปลูกอ้อยในแถบที่คลองนี้ผ่านมายังโรงงานน้ำตาลหรือแม่น้ำนครชัยศรีได้สะดวกขึ้น

ต่อมาในพ. ศ. 2403 รัชกาลที่ 4 ได้โปรดฯ ให้ขุด **คลองมหาสวัสดิ์** เชื่อมฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยากับฝั่งตะวันออกของแม่น้ำนครชัยศรี (แม่น้ำท่าจีน) แล้วไปเชื่อมกับคลองเจดีย์บูชาตามพงศาวดารกล่าวว่า “ขุดคลองขึ้นตำบล 1 ตั้งแต่วัดชัยพฤกษ์มาลา ตลอดจนริมศาลเจ้าสุบินตมแม่น้ำเมืองนครชัยศรี...”⁷ คลองมหาสวัสดิ์มีระยะทางยาว 684 เส้น โดยเป็นคลองขุดใหม่ ยาว 676

¹ กิตติ ตันไทย, เรื่องเดิม, หน้า 28.

² วอลเตอร์ เอฟเวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า, หน้า 260.

³ ปาลเลอกัวซ์, เรื่องเดิม, หน้า 95. และ James C. Ingram, เรื่องเดิม, หน้า 123-124. กล่าวกันว่าใน พ.ศ. 2408 มีโรงงานน้ำตาลอ้อยริมแม่น้ำนครชัยศรี ถึง 23 แห่ง.

⁴ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสสมณศรราชบุรี ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452), หน้า 2-4.

⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 230-231.

⁶ ตามพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 กล่าวไว้ว่า ในปีฉลู พ.ศ. 2396 รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบวรราชเจ้าบรมมหาราชยุรวงศ์เป็นแม่กองทำการปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ ได้จะขุดคลองจากแม่น้ำนครชัยศรีเข้าไปจนถึงบริเวณพระปฐมเจดีย์ แต่การยังคงอยู่จนสมเด็จพระบวรราชเจ้าฯ ถึงพิราลัย จึงโปรดเกล้าฯ ให้ พระยาทิพากรวงศ์ทำการปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ต่อ ดังนั้นจึงเข้าใจว่าคลองนี้ได้ขุดขึ้นภายหลัง พ.ศ. 2396 ไม่นาน

⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 181-182.

เส้นเชื่อมต่อกับคลองเก่า ได้รับการขุดแก้อีก 8 เส้น เมื่อขุดเสร็จแล้ว รัชกาลที่ 4 ได้โปรด ฯ ให้แบ่งที่นา 2 ฝั่งคลองในแขวงเมืองนนทบุรี และแขวงเมืองนครไชยศรีจำนวน 16,200 ไร่ ออกเป็น 50 ส่วน ส่วนละ 324 ไร่ แล้วยกที่นาดังกล่าวแบ่งพระราชทานแก่พระราชโอรสและพระราชธิดา 1 แต่เนื่องจากเจ้านายที่ได้รับพระราชทานที่น่ายังทรงพระเยาว์อยู่มาก จึงไม่ทรงสามารถดูแลที่นาที่ได้รับพระราชทานได้ จำเป็นต้องปล่อยให้ผู้จัดการแทนพระองค์หรือผู้อื่นเข้าไปทำนากันตามใจชอบอย่างไรก็ดีในเวลานั้นมันทำนายังมีน้อย และทำกันอย่างแต่เพียงพอกำลังของตน ไม่เต็มเนื้อที่พระราชทานทั้ง ๆ ที่รัชกาลที่ 4 โปรด ฯ ยกเว้นค่าน้ำให้ตลอดไปจนกว่าจะต้องทำตราแดงใหม่² ดังนั้นที่รกร้างว่างเปล่าจึงยังมีอยู่มาก ดังจะเห็นภาพสะท้อนได้จากวรรณกรรมของสุนทรภู่ซึ่งเป็นคนร่วมสมัยดังนี้

“ถึงคลองมหาสวัสดิ์ดีนี้มีใหม่	แต่ตามในลำคลองได้ร้องถาม
.....	.....
ที่สองฝั่งข้างคลองล้วนท้องทุ่ง	แลเป็นวังดูเวียงละเลงเหลิง
เห็นทิวไผ่ไม้พุ่มเป็นซุ้มเชิง	ที่สูงเทิงลมโยนโกรนกริบกริว
เห็นเมฆหมอกออกรอบตามขอบป่า	เหมือนขอบฟ้าตกไกลใจหวิวหวิว
ลมพระพายชายพาพฤษชาปลิว	เห็นแต่ทิวเขาไม้ไร่ไรราย
ดูทุ่งกว้างทางเปลี่ยวให้เสียวจิต	ทิ้งจากมิตรมาไกลยิ่งใจหาย
เห็นวิหคนกเอี้ยงมาเลี้ยงควาย	จับสบายบนคอดูคลอเคลีย
ฝูงกระจาบถลาบินลงกินข้าว	เจ้าของเขาคอยไล่ให้ไปเสีย
ที่ซุ้มรอกกระเด็นเด่นยั่วเย้ย	ทิ้งผิวเมียตัวผู้ดูเจริญ” ³

¹ ก.จ.ช. ร.5 กษ.3 3/31 รายงานกราบบังคมทูลของกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแต่รัชกาลที่ 5 วันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2446 ที่ 72/2418.

² ก.จ.ช. ร.5 กษ.3 3/31, เรื่องเดิม.

³ “นิราศพระปฐม”, *วรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่*, (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, 2520), หน้า 173.

อย่างไรก็ดี การขุดคลองมหาสวัสดิ์แสดงให้เห็นความพยายามของรัฐบาลที่จะปรับปรุงที่ดินรกร้างว่างเปล่าให้เป็นไร่นา และเป็นการกระตุ้นความสนใจในการยึดครองกรรมสิทธิ์ที่ดินเป็นครั้งแรก แม้ว่าจะเป็นกรกระทำที่อยู่ในหมู่เจ้านายชั้นสูงก็ตาม นอกจากนี้จากการพิจารณาแผนที่และที่ตั้งจะเห็นได้ว่าคงจะมีการใช้คลองมหาสวัสดิ์เป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งอ้อยและน้ำตาล จากแถบแม่น้ำนครชัยศรีและคลองเจดีย์บูชาไปยังฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อการส่งออกต่อไปด้วย

ใน พ.ศ. 2409 พระภาชีสมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม) เจ้าภาษีฝิ่นได้กราบบังคมทูลขอพระราชทานขุดคลองจากบ้านดอนไก่อี (ดอนกะฎี) แขวงเมืองสมุทรสาครออกคลองบางกอกใหญ่ริมวัดปากน้ำเพื่อประโยชน์ในการค้าขาย ในตอนแรกรัชกาลที่ 4 ทรงเป็นห่วงว่าจะไม่มีเงินทุนในการขุดคลองอย่างเพียงพอ แต่พระภาชีสมบัติบริบูรณ์ก็ยืนยันความคิดเดิมโดยอ้างว่า เมืองอื่นไม่เอาเงินแผ่นดินมาใช้ในการขุดคลอง แต่ใช้วิธีเรียไรกัน ถ้าไม่พอจึงขอให้รัฐบาลช่วย สำหรับกรณีนี้พระภาชีสมบัติบริบูรณ์เสนอความคิดเห็นเป็น 2 ประการคือ ประการแรกเรียกเก็บเงินจากเรือนแพที่เดินเข้าออกคลองนี้ ประการที่สอง ตั้งโรงหยดที่เมืองนครชัยศรีและเมืองสมุทรสาคร 3 ปี เพื่อเอาเงินที่ได้มาเป็นค่าจ้างขุดคลอง¹ ในที่สุดรัชกาลที่ 4 ก็โปรดฯ ให้พระภาชีสมบัติบริบูรณ์เป็นแม่กองขุดคลองนี้โดยให้ใช้วิธีหักเงินภาษีฝิ่นซึ่งเป็นส่วนที่พระภาชีสมบัติบริบูรณ์จะต้องส่งให้แก่รัฐบาล พระราชทานให้เป็นค่าจ้างในการขุดคลองซึ่งได้รับพระราชทานชื่อต่อมาว่า คลองภาษีเจริญ ปรากฏว่าคลองภาษีเจริญได้กลายเป็นของสำคัญในการคมนาคมขนส่งและค้าขายระหว่างหัวเมืองในแม่น้ำนครชัยศรีกับกรุงเทพฯ²

การที่พระภาชีสมบัติบริบูรณ์มีความกระตือรือร้นให้มีการขุดคลองภาษีเจริญขึ้น ก็เพราะนอกจากเพื่อให้เป็นทางค้าขายและเพื่อความสะดวกรวดเร็วในการขนส่งอ้อยและน้ำตาลโดยทั่วไปแล้ว ยังเป็นเพราะพระภาชีสมบัติบริบูรณ์มีโรงที่บอ้อยอยู่ที่บ้านดอนไก่อี แขวงเมืองสมุทรสาครด้วย ดังนั้นการขุดคลองนี้จึงย่อมเป็นประโยชน์ต่อธุรกิจการค้าน้ำตาลของพระภาชีสมบัติบริบูรณ์เองด้วย

ปลาย พ.ศ. 2409 นั้นเอง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหพระกลาโหม (ช่วง บุนนาค) เป็นแม่กองขุด **คลองดำเนินสะดวก** เชื่อมระหว่าง แม่น้ำท่าจีนที่ตำบลบางยางกับแม่น้ำแม่กลองที่ตำบลบางนกแขวก ขุดเสร็จใน พ.ศ. 2411 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ออกเงินค่าขุดคลอง 80,000 บาท รัชกาลที่ 4 พระราชทานสมทบในการขุดคลองอีก 30,000 บาท³ ด้วยเหตุที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ออกเงินค่าขุดคลองเป็นจำนวนมากนี้เอง ท่านจึงถือสิทธิ์เป็นเจ้าของที่ดินสองฝั่งคลองที่ขุดใหม่นี้ แล้วได้ทำการแจกจ่ายที่ดินให้แก่ภรรยาที่น้องบุตรหลานและคนซึ่งมาฝากตัวส่วนคนอื่นที่จะมาจับจองที่ดินนี้ก็ต้องจ่ายเงินให้แก่ท่านเป็นค่าที่ดินตามความมากน้อยของที่ดินที่จับจอง โดยความเป็นจริงแล้วเงิน

ส่วนที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ออกเป็นค่าคุ้มครองนั้นเป็นเงินพระราชทานของรัชกาลที่ 4 ซึ่งเหลือจากการใช้จ่ายในการสร้างวังที่เพชรบุรี เงินรายนี้มาจากภาษีน้ำตาลที่เก็บได้จากภายในท้องถิ่นดังกล่าว⁴

¹ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสสมณชลราชบุรี ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452), หน้า 2-3 และดู ประวัติกระทรวงเกษตร, เรื่องเดิม, หน้า 20.

² ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ (รวบรวม), “ประกาศขุดคลองภาษี ประชุมกฎหมายปรพจำตก รัชกาลที่ 5 เล่ม 11 (พระนคร : โรงพิมพ์เดลิแมร์, 2478)

³ เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่าง ๆ ..., หน้า 43 และ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 126.

⁴ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสสมณชลราชบุรี, หน้า 3.

การกระทำของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เช่นนี้อาจนำมาพิจารณาได้ 2 ประเด็นคือ ประเด็นแรกการที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์นำเงินภาษีที่เก็บได้จากท้องถิ่นมาทำนุบำรุงท้องถิ่นนั้นเองด้วยการขุดคลองดำเนินสะดวกให้เป็นประโยชน์แก่สาธารณชนในท้องถิ่นและบริเวณใกล้เคียงยอมทำให้ชาวท้องถิ่นเกิดความพอใจในรัฐบาลและมีความเต็มใจที่จะเสียภาษีให้แก่รัฐบาล เพราะเขาย่อมตระหนักดีว่าภาษีที่เขาเสียไปไม่ได้สูญหายไปไหน แต่ได้กลับมาเป็นผลประโยชน์ให้แก่พวกเขาเองในที่สุด นับว่าเป็นกุศโลบายในการปกครองที่ส่งผลดีแก่ทั้งผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง และยังเป็นแนวทางที่ชาวท้องถิ่นจะยึดถือเป็นหลักในการพัฒนาท้องถิ่นของตนต่อไปด้วย ส่วนประเด็นที่ 2 การที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ถือสิทธิ์เอาที่ดินทั้งสองฝั่งคลองมาไว้ในครอบครอง แล้วจำหน่ายแจกแก่ผู้ใกล้ชิดและบริวารนั้นเป็นการกระทำที่คงจะเอาแบบอย่างมาจากรัชกาลที่ 4 ในกรณีคลองมหาสวัสดิ์ ซึ่งขุดตั้งแต่ พ.ศ. 2403 เพียงแต่รัชกาลที่ 4 มิได้ทรงเข้าไปไกลถึงชั้นชายที่ดินแก่ผู้ต้องการจับจองที่ดินตั้งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จากหลักฐานที่มีอยู่ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นรายที่ 2 ในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่กล้าทำเช่นนี้ทั้ง ๆ ที่เป็นคนธรรมดาไม่ใช่เป็นพระมหากษัตริย์อย่างรัชกาลที่ 4 ซึ่งโดยฐานะทรงเป็นทั้งเจ้าชีวิตและเจ้าแผ่นดินอยู่แล้ว แต่เมื่อพิจารณาตามประวัติศาสตร์การเมืองไทยในช่วงปลายรัชกาลที่ 4 ต่อรัชกาลที่ 5 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้มีอำนาจทางการเมืองการปกครองไทยอย่างมาก แม้รัชกาลที่ 4 เอง ก็ยังต้องเกรงใจท่าน และเมื่อสิ้นสมัยรัชกาลที่ 4 แล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้ชื่อว่าเป็นผู้กุมอำนาจทางการเมืองสูงสุดในช่วง 5 ปีแรกของสมัยรัชกาลที่ 5¹ ดังนั้นจึงไม่เป็นที่สงสัยเลยว่าเหตุใดเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงกล้ายึดถือกรรมสิทธิ์ในที่ดินตลอดทั้งสองฝั่งคลอง ซึ่งเป็นของหลวงได้ทั้ง ๆ ที่การยึดถือกรรมสิทธิ์ในที่ดินของสามัญชนเพ็งทำกันอย่างเป็นทางการเป็นหลักฐานตามกฎหมายในสมัยรัชกาลที่ 5

ความสำคัญของคลองดำเนินสะดวกคือเป็นคลองที่เชื่อมระหว่างแม่น้ำสำคัญ 2 สายคือ แม่น้ำนครชัยศรีและแม่น้ำแม่กลองแล้ว ยังไปเชื่อมต่อกับคลองภาษีเจริญทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำ

นครชัยศรีซึ่งมีด้านหนึ่งไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก ด้วยลักษณะที่ตั้งติดต่อกันของคลองดำเนินสะดวกและคลองภาษีเจริญเช่นนี้ก็ทำให้การเดินทางติดต่อกันของชุมชนในระหว่างหัวเมืองบริเวณแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำนครชัยศรี และแม่น้ำแม่กลอง อันได้แก่เมืองราชบุรี สมุทรสงคราม สมุทรสาคร นครชัยศรี และกรุงเทพฯ เป็นไปอย่างสะดวกและทั่วถึงกันโดยตลอด เป็นการอำนวยความสะดวกให้แก่หัวเมืองดังกล่าวทั้งทางด้านการปกครอง การคมนาคม ขนส่งและการค้าขายมาจนถึงปัจจุบันสมดังชื่อที่เป็นมงคลนามของคลองทั้ง 2 ที่ได้รับพระราชทานจากรัชกาลที่ 4 ว่า “ดำเนินสะดวก” และ “ภาษีเจริญ”

นอกจากนี้ในปีเดียวกันนั่นเอง (พ.ศ. 2411) ผู้มีฐานะซึ่งมีศรัทธาที่จะบำรุงการคลองให้เป็นสาธารณประโยชน์ได้รวมทุนกันขออนุญาตรัฐบาลชุด **คลองบางลี่** แขวงเมืองสมุทรสงคราม ไปตกลงยี่สารคลองหนึ่ง พร้อมกันนั้นได้มีการขุดแก้ม **คลองลัดออกยี่สาร** อีกคลองหนึ่งด้วย ต่อมาในปลายปี พ.ศ. 2411 รัฐบาลได้ขุด**คลองลัดขุน** เมืองสมุทรสาคร นับเป็นคลองขุดคลองสุดท้ายในสมัยรัชกาลที่ 4 ²

¹ โปรดอ่านรายละเอียดในพินาถ นิโครธา เรื่องเดิม และพินาถ บุนนาค เรื่องเดิม.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 126-127.

โดยสรุปแล้วจะเห็นได้ว่าสนธิสัญญาเบาริงมีส่วนสำคัญที่ทำให้มีการขุดคลองขึ้นหลายสายในสมัยรัชกาลที่ 4 ทั้งนี้เริ่มจากสนธิสัญญาเบาริงเป็นเครื่องจูงใจให้ชาวต่างประเทศโดยเฉพาะชาวตะวันตกเข้ามาติดต่อกับค้าขายและตั้งถิ่นฐานในเมืองไทย โดยเฉพาะที่กรุงเทพฯ ในอาณาบริเวณใกล้เคียงที่กำหนดอยู่ในสนธิสัญญา ชาวตะวันตกเหล่านั้นผลักดันให้ไทยต้องดำเนินการทำนุบำรุงการคมนาคมทางบกและทางน้ำให้เพียงพอต่อการใช้ประโยชน์ของพวกเขา ดังนั้นจึงได้มีการสร้างสะพานเพื่อประสานการใช้ประโยชน์ของทางน้ำและทางบกหลายสะพานอย่างไม่เคยปรากฏให้เห็นเด่นชัดมาก่อน พระราชกรณียกิจด้านการทำนุบำรุงบ้านเมืองในด้านนี้ของรัชกาลที่ 4 ได้รับการยืนยันจากชาวตะวันตกว่า “พระองค์ (รัชกาลที่ 4) ทรงส่งเสริมการขุดคลอง การสร้างถนน การต่อเรือ และโดยเฉพาะการสอนภาษาต่างประเทศ” ¹

คลองขุดที่เกิดขึ้นภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริงจนถึงปีสุดท้ายแห่งรัชกาลที่ 4 ใน พ.ศ. 2411 มี 8 คลองคือ คลองถนนตรง คลองสีลม คลองเจดีย์บูชา คลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญ คลองดำเนินสะดวก คลองบางลี่ และคลองลัดขุนเมืองสมุทรสาคร นอกจากนี้เป็นคลองแก้อีก 1 คลอง คือคลองลัดยี่สาร การขุดคลองในรัชกาลนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อการคมนาคม ขนส่ง และค้าขายเป็นสำคัญ

คลองที่ขุดขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าวทั้งคลองในกรุงเทพฯ ฯ และคลองที่เชื่อมระหว่างกรุงเทพฯ ฯ กับหัวเมืองใกล้เคียง เป็นทั้งคลองลัดและคลองเชื่อมแม่น้ำ สำหรับคลองในกรุงเทพฯ ฯ นั้นได้แก่คลองถนนตรง ซึ่งเป็นคลองลัด และคลองสี่ลมซึ่งเกิดขึ้นจากการขุดดินมาทำเป็นถนน คลองทั้งสองมีส่วนช่วยในการขยายความเจริญและขยายชุมชนไปทางตะวันออกเฉียงใต้ของฝั่งพระนคร ส่วนคลองขุดที่เชื่อมระหว่างกรุงเทพฯ ฯ กับหัวเมืองใกล้เคียงนั้นจะเห็นได้ว่าอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นคลองที่เชื่อมระหว่างแม่น้ำและมักเป็นเส้นทางที่เชื่อมโยงถึงกันได้ คลองขุดดังกล่าวมีความสำคัญที่ทำให้การเดินทางขนส่งติดต่อระหว่างหัวเมืองในอาณาจักรเวณแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำนครชัยศรี และแม่น้ำแม่กลองเป็นไปโดยสะดวกและทั่วถึงกัน โดยเฉพาะเป็นเส้นทางขนส่งสินค้าสำคัญคือ อ้อยและน้ำตาลมาส่งโรงงานและตลาดเพื่อการขนส่งออกไป

ผลของการขุดคลองคือนอกจากจะเป็นไปตามวัตถุประสงค์ที่ใช้เป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งและค้าขายแล้ว ยังเป็นการเริ่มพัฒนาที่ดินที่รกร้างว่างเปล่าให้เป็นไร่นา ไม่มีการถือครองที่ดิน ซึ่งเป็นผลให้ที่ดินกลายเป็นสิ่งมีราคาขึ้น แม้ในขณะนั้นจะเป็นกิจกรรมที่อยู่ในหมู่มชนชั้นผู้ปกครอง แต่ก็นับว่าเป็นการริเริ่มบุกเบิกที่ดินที่เป็นป่าให้เป็นไร่นาเป็นการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวซึ่งเป็นพื้นฐานไปสู่การเปิดศักราชใหม่ของการส่งข้าวเป็นสินค้าออกที่สำคัญของไทยจนกลายเป็นสินค้าหลักของประเทศแทนน้ำตาลในที่สุด ทั้งนี้โดยเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2410 ก่อนสิ้นรัชกาลที่ 4 เพียง 1 ปี การขุดคลองเพื่อช่วยในการขยายพื้นที่เพื่อการเพาะปลูกเช่นนี้ได้ดำเนินการอย่างจริงจังในสมัยรัชกาลที่ 5 ทุกรีกี่ก็ กล่าวได้ว่าสนธิสัญญาเบาริงมีผลสำคัญต่อนโยบายการขุดคลองดังกล่าว แม้ว่าจะได้เริ่มในสมัยรัชกาลที่ 4 ภายหลังกการทำสนธิสัญญาเบาริงเพียงเล็กน้อยก็ตาม

สำหรับพาหนะทางน้ำส่วนใหญ่ก็ใช้เรือแจว เรือพาย และเรือกรรเชียงตามแบบสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทางราชการก็ได้ใช้เรือกลไฟทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็กตามแบบตะวันตก ซึ่งมีมาตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 3 มากขึ้นด้วย² ส่วนเรือแพนั้นยังคงมีอยู่เป็นจำนวนมากทั้งในกรุงเทพฯ ฯ และบริเวณใกล้เคียง ซึ่งคงจะเป็นดังภาพสะท้อนในคำกลอนของสุนทรภู่ ดังนี้

“ถึงปากช่องคลองชื่อสุนัขนอน

ทั้งเรือแพแลสลอนเสือกสลน

ต่างแข่งขื่อถ่อค้ำที่น้ำวน

คงคาชั้นขุ่นตื่นแต่พื้นเลน”³

¹ D.G.E. Hall, *A History of South-East Asia*, (New York : St. Martin's Press), p. 671.

² รอง ศยามานนท์, เอกสารเรื่องเดิม, หน้า 13. และปิยนาด บุนนาค เรื่องเดิม, หน้า 119-120.

³ นิราศเมืองเพชร, *วรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่*. (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, 2520), หน้า 90.

“ถึงอารามนามวัดประโคน ¹ ปัก	ไม่เห็นหลักถือเล่าว่าเสาทิน
เป็นสำคัญปักแดนในแผ่นดิน	มิรู้สิ้นสุดชื่อที่ลือชา
.....	.....
ไปพันวัดทัศนาริมท่าน้ำ	แพประจำจอดรายเขาชายของ
มีแพผ้าสารพัดสีม่วงตอง	ทั้งสิ่งของชาวเหลืองเครื่องสำเภา” ²
“ถึงแขวงนันทชลมารคตลาดขวัญ	มีพ่วงแพแพรพรรณเขาค้าขาย
ทั้งของสวนล้วนแต่เรือเรียงราย	พวกหญิงชายซุ่มกันทุกวันคืน” ³

คำกลอนที่ยกมาเป็นตัวอย่างข้างต้นแสดงให้เห็น “ชีวิตไทย ๆ” ที่ผูกพันอยู่กับแม่น้ำลำคลองในแง่ที่เป็นแหล่งพบปะชุมนุมกัน ที่เห็นได้ชัดก็คือเป็นตลาดนำสินค้ามาแลกเปลี่ยนซื้อขายกัน นอกจากนี้ คลองยังเป็นที่ตั้งแหล่งชุมชนของราษฎรที่มาตั้งบ้านเรือนอยู่ในลำคลองน้อยใหญ่ โดยสร้างที่อยู่อาศัยขึ้นเป็นเรือนแพ (โปรดดูภาคผนวกที่ 3)

เนื่องจากมีการใช้เรือมากมายหลายประเภทและยังมีเรือแพอยู่ตามริมน้ำเป็นจำนวนมาก ดังกล่าว ประกอบกับคลองที่แม้จะมีอยู่มากแต่ก็ดูเหมือนจะยังไม่เพียงพอกับการใช้ประโยชน์ในด้าน การคมนาคมขนส่ง โดยเฉพาะคลองสายสำคัญในกรุงเทพฯ ฯ คือคลองรอบกรุงเทพฯ ฯ ชั้นใน คลอง ผดุงกรุงเกษม คลองถนนตรง คลองบางกอกใหญ่ คลองบางกอกน้อย เป็นเส้นทางที่มีผู้ใช้เป็นจำนวนมากและใช้ทั้งกลางวันกลางคืน⁴ นอกจากนี้ชาวต่างประเทศที่เข้ามาติดต่อค้าขายเป็นจำนวนมากขึ้น ภายหลังสนธิสัญญาเบาริงก็ใช้เรือเป็นพาหนะในการเดินทางกันเป็นส่วนใหญ่ สาเหตุเหล่านี้ก่อให้เกิด ปัญหาในการคมนาคมทางน้ำขึ้นเช่น ปัญหาการจราจรติดขัดเกิดอุบัติเหตุจากการกระทบกระทั่งกัน ของเรือประเภทต่าง ๆ ที่สัญจรไปมา ตลอดจนปัญหาการจอดเรือ และเรือแพไม่เป็นที่เป็นที่ทาง ทำให้ บ้านเมืองไม่มีความเป็นระเบียบเรียบร้อย เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ใน พ.ศ. 2400 รัชกาลที่ 4 จึงโปรด ฯ ให้ออกพระราชบัญญัติเกี่ยวกับการคมนาคมทางน้ำขึ้น 2 ฉบับ คือ พระราชบัญญัติและกฎหมาย ท้องน้ำฉบับหนึ่ง และพระราชบัญญัติว่าด้วยเรือเล็กขึ้นล่องในลำแม่น้ำในคลองอีกฉบับหนึ่ง⁵

¹ คือวัดดุสิตาราม ปากคลองบางกอกน้อย.

² นิราศภูเขาทอง, *นิราศสุนทรภู่* เล่ม 1. (พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2513), หน้า 144.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 146.

⁴ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6* (พระนคร : เดลิเมต์, 2478), หน้า 187.

⁵ โปรดอ่านรายละเอียดของพระราชบัญญัติทั้งสองในภาคผนวก 4.

นับเป็นกฎหมายที่ตราขึ้นเพื่อใช้กับการคมนาคมทางน้ำเป็นครั้งแรก ซึ่งแสดงให้เห็นแม้ในสมัยรัชกาลที่ 4 อันเป็นช่วงที่ประเทศไทยอยู่สมัย “การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่” (Modernization) ซึ่งการคมนาคมทางบกโดยเฉพาะถนนกำลังได้รับความสนใจที่จะพัฒนาให้เจริญขึ้นตามแบบตะวันตก การคมนาคมทางน้ำก็ยังคงเป็นความจำเป็นและเป็นที่ยอมรับใช้ของมวลชนทั้งในกรุงเทพ ฯ และบริเวณใกล้เคียง ซึ่งลักษณะนี้ยังคงปรากฏอยู่ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5